

QUI S' FA OVELLA, ÎL MĂNÂNCĂ LUPIÎ. REFRANYS
CATALANS A *PROVERBELE ROMÂNILOR* (1895-1903)
DE IULIU A. ZANNE¹

Joan FONTANA i TOUS
Universitat de Barcelona

1. PRELUDI

Un goig amb alegria; així definiríem la lectura de *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* [‘Els refranys dels romanesos de Romania, Bessaràbia, Bucovina, Hongria, Ístria i Macedònia’] (1895-1903) de Iuliu A. Zanne (1855-1924), la principal obra amb què ens vam adeltar un llunyà 2011, i que havia d’esdevenir la clau de volta de la nostra tesi doctoral.²

El plaer intel·lectual, però també dèrmic en el cas del primer volum, que vam tenir la sort de fírar-nos en l’edició original de 1895, es va afuar encara més quan, de bursada, a la pàgina 386 vam ensopegar el refrany *Ovella de molts, los llobs se la menjan* (sic), seguit de la inconfusible indicació *Prov. Catal.* A partir d’aquell moment, la lectura de

1. La nostra *eternă* gratitud a Virgil Ani (Creu de Sant Jordi 2019) per la paciència i bonhomia d’haver-nos anat desvelant, des del passat mil·lenni, els arcans del romanès; d’altra banda, agraïm a Maria-Reina Bastardas, José Enrique Gargallo, Víctor Pàmies (responsable de la recentment estrenada *PCCD*) i Adriana Pintori l’atenta lectura de l’article, així com els seus sempre valuosos i amicals consells. Finalment, ens han assessorat gentilment i desinteressada en llengües el coneixement de les quals es trobava fora del nostre abast: Jean Germain (per al való), Anna Puig de la Bellacasa Svensson (per al suec), Artur Quintana, Nalan Devrent i Guiomar Quintana (per al turc), Beatrice Schmid (per a l’alemànic suís) i Anne Van Raemdonck (per al neerlandès). Pel que fa a la primera part del nostre títol, vegeu l’apartat 3.18. i, quant al títol que Zanne seleccionà, convindria aclarir que l’obra va veure la llum després de la unificació de Valàquia i Moldàvia (1859), però abans de la unió amb Bessaràbia, Bucovina i Transsilvània (1918-1919). Finalment, apuntem que, al llarg de l’article, emprem *romanès* amb el sentit de ‘dacoromanès’.

2. «*Algo va de Stan a Pedro*. Parèmies populars a les traduccions romaneses integrals del *Quijote*», llegida el 10 de juliol de 2014 a la Universitat de Barcelona, i consultable en línia a: <<https://www.tdx.cat/handle/10803/279265#page=1>>. Per a una versió en castellà de les estratègies traductològiques que hi proposàvem, vegeu Fontana (2017).

Proverbele românilor incorporà un estimable vessant lúdic, encaterinats com estàvem pel joc incert d'escatir quants refranys catalans trufaven aquella obra monumental, afaiçonada, bo és recordar-ho, en romanès a cavall dels segles XIX i XX.

Aquest article, doncs, no pretén sinó posar en solfa els resultats d'aquella recerca delitosa,³ és a dir, contextualitzar els vint refranys, dels quals dos de repetits,⁴ que Zanne etiqueta com a *Prov. Catal.* (en dotze ocasions), *Prov. Catalan.* (3), *Prov. Catalon.* (1), *Prov. Catalo.* (1), i, fins i tot, *Prov. Valenc.* (1) o *Prov. Val.* (1), sense oblidar un erroni *Prov. Ital.* (1).⁵

2. PROVERBELE ROMÂNILOR (1895-1903) DE IULIU A. ZANNE

Permeteu-nos agermanar, avui des d'un punt de vista paremiogràfic, Catalunya i Romania; no hi ha dubte que una cultura com la catalana, que gaudeix de la *Paremiologia catalana comparada* (1992-1999) de Sebastià Farnés (1854-1934), copsarà de seguida la importància cabdal d'una obra similar com són els *Proverbele românilor* de Iuliu A. Zanne.

En efecte, ambdós reculls paremiogràfics han esdevingut veritables referents de la paremiologia romànica i, per extensió, europea, no només per llur extensió enciclopèdica (vuit volums en el cas de Farnés, i deu, en el de Zanne), sinó també per les contínues remissions a equivalents parèmics en d'altres llengües; precioses revelacions que, talment un cabdell, ens consenten d'estiregassar el fil de formulacions sinònimes en alguns idiomes que, altrament, potser mai no hauríem descabdellat.⁶

2.1. ESTRUCTURA GENERAL

Entre els anys 2003 i 2004, es va publicar una edició facsímil de *Proverbele românilor*, a propòsit de la qual Dumitru Stanciu (2005: 474) manifestava: «An anastatique edition of Zanne's collection shows that even in our epoch, after more than a century, this monumental work surpasses in authority all the collections that came after it». En aquest sentit, un refranyer contemporani, compost per un volum llibresc acompanyat d'un CD, com *Dicționarul proverbelor românești* (2008) de Ion Cuceu, no deixa de remetre, en la

3. *Quandoque bonus dormitat Homerus*. Si bé vam maldar per ser d'allò més escrupolosos en el nostre buidatge, ens excusam d'avançada en el cas que algun refrany català, més enllà dels vint espigolats, no se'ns fes prou trobadís.

4. Vegeu 3.1. i 3.3.

5. La indicació *Prov. Valenc.* correspon al punt 3.5.; la de *Prov. Val.*, al 3.13.; i la de *Prov. Ital.*, al 3.3.

6. Pensem en obres fonamentals com el *Refranero general ideológico español* de Kleiser (1995 [1953]) per al castellà o el *Dizionario dei proverbi* de Boggione / Massobrio (2011 [2004]) per a l'italià, que, això no obstant, consten d'un únic volum i no remetent a d'altres llengües.

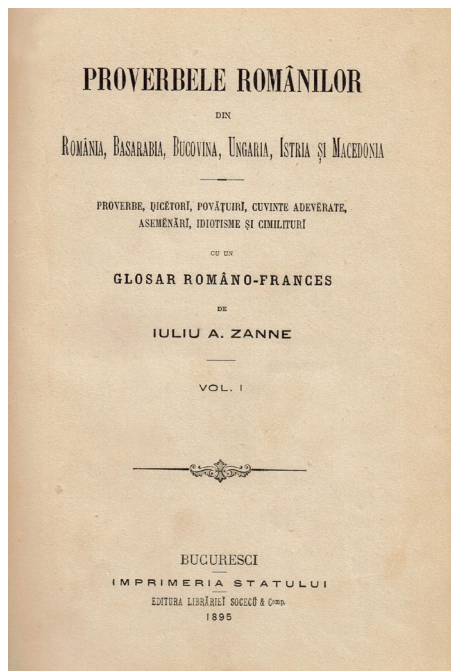

Figura 1. Portada de *Proverbele românilor* (volum I, 1895).

gran majoria dels 7.777 refranys que conté, al número de parèmia que consta a l'obra de Zanne, el contingut paremiogràfic de la qual detallem a continuació.⁷

VOLUM I (2003 [1895]: 1-781, núm. 1-2694)

– CAPÍTOL I: Natura física (estacions de l'any, astres, festes, variacions climàtiques, etc.) (1-94, núm. 1-352)

– CAPÍTOL II: Natura física (metalls, roques, plantes, treballs agrícoles, etc.) (95-308, núm. 353-1253)

– CAPÍTOL III: Animals (ocells, quadrúpedes, insectes, peixos) (309-715, núm. 1254-2694)

VOLUM II (2003 [1897]: 1-940, núm. 2695-6529)

– CAPÍTOL IV: La persona i els seus òrgans (la persona en general, l'home, la dona, els nens, òrgans, membres) (1-469, núm. 2695-4818)

– CAPÍTOL V: Vida física (cos humà, vida, mort, malalties, els cinc sentits, son, somnis, etc.) (471-848, núm. 4819-6529)

7. En el nostre afany per centrar-nos en els continguts purament paremiogràfics i no sobrecarregar el present capítol, obviem les pàgines dedicades a introduccions, bibliografia, relacions de membres corresponents, glossaris, índexs o fes d'errates. També a Gheorghe (1986: 347-349) trobareu una descripció de característiques similars a la nostra.

VOLUM III (2004 [1899]: 1-763, núm. 6530-8878)

– CAPÍTOL VI: Vida física (costums, vestits, gestió domèstica, etc.) (1-435, núm. 6530-8054)

– CAPÍTOL VII (1a part): Vida física (menjar, beure) (437-677, núm. 8055-8878)

VOLUM IV (2004 [1900]: 1-779, núm. 8879-10998)

– CAPÍTOL VII (2a part): Vida física (menjar, beure) (1-194, núm. 8879-9492b)

– CAPÍTOL VIII: Vida social (veïnat, camaraderia, etc.) (195-243, núm. 9493-9648)

– CAPÍTOL IX: Vida social (estat social, títols, balls, cançons, festes, armes, etc.) (244-694, núm. 9649-10998)

VOLUM V (2004 [1900]: 1-741, núm. 10999-13110)

– CAPÍTOL X: Vida social (justícia, lleis, ensenyament, comerç, oficis, eines, etc.) (1-661, núm. 10999-13110)

VOLUM VI (2004 [1901]: 1-775, núm. 13111-15292)

– CAPÍTOL XI: Refranys històrics (països, ciutats, pobles, noms propis, etc.) (1-462, núm. 13111-14525)

– CAPÍTOL XII (1a part): Creences, supersticions i tradicions (Déu, el Diable, sants, mossens, creences, etc.) (463-691, núm. 14526-15292)

VOLUM VII (2004 [1901]: 1-955, núm. 15293-19834)

– CAPÍTOL XII (2a part): Creences, supersticions i tradicions (Déu, el Diable, sants, mossens, creences, etc.) (1-223, núm. 15293-15939)

– CAPÍTOL XIII: Vida intel·lectual i moral (l'esperit i les seves facultats) (225-341, núm. 15940-16416)

– CAPÍTOL XIV: Vida intel·lectual i moral (la consciència i el cor) (343-480, núm. 16417-16952)

– CAPÍTOL XV: Vida intel·lectual i moral (qualitats i virtuts) (481-600, núm. 16953-17427)

– CAPÍTOL XVI: Vida intel·lectual i moral (defectes, vicis, crims, etc.) (601-732, núm. 17428-17942)

– CAPÍTOL XVII: Consells i prohibicions, màximes, sentències, exemples filosòfics (733-876, núm. 17943-18940)

– CAPÍTOL XVIII: Màximes extretes de diversos autors romanesos (877-949, núm. 18941-19834)

VOLUM VIII (2004 [1900]: 7-770, núm. 1-16351)

– CAPÍTOL XIX: Màximes i refranys extretes de Iordache Golesecu (1768 - 1848) (7-747)

VOLUM IX (2004 [1901]: 7-739, núm. 1-8644)

– CAPÍTOL XX: Comparacions extretes de Iordache Golesecu (1768 - 1848) (7-211, núm. 1-4138)

– CAPÍTOL XXI: Comparacions extretes de la literatura popular (213-264, núm. 4144 (sic)-5242)

- CAPÍTOL XXII: Supersticions (265-391, núm. 5243-6647)
- CAPÍTOL XXIII (1a part): Suplement als capítols I-III (393-739, núm. 6648-8644)

VOLUM X (2004 [1903]: 1-424, núm. 8645-11145)

- CAPÍTOL XXIII (2a part): Suplement als capítols IV-XVIII.

2.2. ESTRUCTURA DELS ARTICLES

Per arribar a capir la profusió d'informacions que Zanne espigola en centenars de fonts i aplega en el seu colossal recull paremiogràfic, no serà balder descriure, a grans trets, l'estructura general dels articles⁸ que el componen; amb aquest objectiu, prendrem com a exemple la parèmia *O femeie vrednică e corónă casei*. (sic) ['Una dona com cal és corona per a la casa'] (Zanne 2003 [1897]: II, 143, núm. 3317) (figura 2).

3317 * \triangle O femeie vrednică e corónă casei..

I. G. VALENTINEANU, p. 41. —
ANDREI MARINESCU, *inv. c. Humele*,
J. Argeş. — PREOT C. BUNGEȚIANU,
inv. c. Cosovăț, J. Mehedinți.

* \triangle Femeea cinstită este coróna bărbatului.

Semin. Buc. Cl. VII prin P. GĂR-
BOVICEANU, prof.

Veği *Nevéstă*.

La țără mai cu sémă, tóte lucrurile din casă și din curte sunt sub îngrijirea femeiei și când acésta e vrednică tóte sunt bune, la din contra tóte sunt în stare rea.

Acéstă đicere ne vine din Biblie, unde se citește: *Cel ce aű aflat muiere bună, aflat-aű daruri și aű luat de la Domnul îmblândđire.*—*Parém. SOLOM. XVIII, § 22. Biblia 1688.*

Femme bonne vaut une couronne.

Recueil de GRUTHER.

Na fomna buna la val öna coróna ?).

Prov. Lomb.

La muger buena corona es del maridado ?).

Prov. Span.

A good wif'e's a godley prize ?).

Prov. Engl.

Figura 2.

8. Val a dir que els capítols XVIII-XXII (volums VII-IX) únicament presenten la parèmia i una numeració, pel que fa als refranys, que avança de cinc en cinc, és a dir, 5, 10, 15, 20, etc.

Després del número de parèmia en negreta, **3317**, i abans de l'enunciat principal, un parell de signes en superíndex, * i Δ , ens assenyalen que es tracta d'un refrany popular (triangle) conegut per l'autor (asterisc). Ben sovint al llarg de l'obra, Zanne es val dels quatre següents *Semne convenționale* ['Signes convencionals'] (figura 3):⁹

SEMNE CONVENȚIONALE

- * Proverbe cunoscute personal de autor sau culese de dînsul.
- Δ Proverbe sătesci.
- \square Proverbe întrebuintate numai de literați.
- Proverbe dubioase sau traduse din cele străine, cari însă nu s'au depărtat din diferite motive.

Figura 3.

En la línia següent, amb alineació a la dreta, se'ns citen les fonts de referència de la parèmia principal, els detalls de les quals es poden consultar a la bibliografia que apareix a l'inici de cada volum.

Posteriorment, es presenten en cursiva possibles variants en romanès, aromanès (macedoromanès), meglenoromanès o istroromanès (en els tres darrers casos, Zanne n'introdueix la traducció romanesa en nota a peu de pàgina), amb les pertinents indicacions bibliogràfiques i, si escau, d'ús (per mitjà dels signes convencionals dessús esmentats).

L'autor també pot remetre a algun altre punt de l'obra, ja sigui amb el número de parèmia o amb *sub voce*, com el nostre exemple, «Veđi *Nevéstă*» ['Vegeu *Esposa*'].¹⁰ Tot seguit, Zanne acostuma a glossar el sentit de la parèmia, amb mots propis (vegeu el següent paràgraf de la figura 2), pouats d'altri o bé combinant ambdues modalitats. Aquests apunts es poden reblar amb citacions literàries, com la bíblica del paràgraf posterior.¹¹

Així mateix, l'autor pot recórrer a un o més equivalents parèmics en d'altres llengües (en cursiva i sagnats a l'alçada de la parèmia principal i les possibles variants); en l'exemple escollit, al francès (extret del «*Recueil de GRUTHER*»), és a dir, del recull de Jean Gruther, filòleg flamenc dels segles XVI-XVII), al llombard (*Prov. Lomb.*), a l'espanyol (*Prov. Span.*) i a l'anglès (*Prov. Engl.*). Val la pena insistir en el fet que Zanne tradueix al romanès en nota al peu totes les informacions procedents d'altres llengües excepte les

9. * Refrany que Zanne coneixia personalment o que va recollir ell mateix.

Δ Refrany populars.

\square Refrany emprats només per literats.

● Refrany dubtosos o traduïts literalment d'altres llengües que, això no obstant, l'autor va preferir no eliminar.

10. Zanne al·ludeix al refrany ^{* Δ} *Nevéstă cu mintea bună* [/] *E bărbatului cunună* ['L'esposa amb seny [/] És per a l'home corona'] (2004 [1900]: IV, 508, núm. 10435).

11. S'al·ludeix al *Liber proverborum* (XVIII, 22): *Qui invenit mulierem bonam, invenit bonum et hausit gratiam a Domino*.

d'origen francès;¹² fixeu-vos, doncs, com, a diferència del primer equivalent parèmic francès, el llombard (nota 2), l'espanyol (nota 3) i l'anglès (nota 4) es retroben en romanès a peu de pàgina (figura 4):

-
- 1) **Nimic nu e mai rău de cât femeia, chiar și cea mai bună**
 2) **Femeia bună prețuesce o corónă.**
 3) **Femeia bună este coróna bărbatului.**
 4) **O femeie bună e de mare preț.**

Figura 4.

En resum, des d'un article mínim, compost únicament per la parèmia i el corresponent número de referència, el gruix d'informacions que Zanne aporta es pot ampliar qui-sap-lo gràcies a indicacions d'ús, bibliografia, variants, remissions a d'altres parèmies (a través de número o *sub voce*), glosses, citacions literàries o equivalents en d'altres llengües.

3. PRESENCIA DE REFRANYS CATALANS

Oferim, a continuació, els vint refranys catalans¹³ espigolats a *Proverbele românilor*. Intitulem cada apartat amb cadascuna de les divuit parèmies catalanes, acompanyades de la marca emprada per Zanne, com ara *Prov. Catal.*, i, per mitjà de nota a peu de pàgina, de la traducció romanesa que l'autor proposa per a cada parèmia (amb versió literal catalana a càrrec nostre). Al dessota, transcrivim la parèmia romanesa, o aromanesa (la qual presenta la indicació AROM. a l'inici), de referència; en el primer cas,¹⁴ n'indiquem a sota alguna font romanesa que en mostri una grafia més actualitzada;¹⁵ en el segon,¹⁶ adjun-

12. Per bé que aquest no sigui el lloc escaient per aprofundir en el prestigi i la difusió de la llengua i la cultura franceses a Romania, no ens estarem d'esmentar, a títol anecdòtic, l'epítet *bonjurist*, que, a mitjans del segle XIX, s'adreçava als estudiants romanesos que tornaven de França tan imbuïts d'aquella cultura que fins i tot saludaven etzibant un «bonjour» en lloc del genuí «bună ziua».

13. Els refranys 3.1. i 3.3. apareixen dos cops, raó per la qual aquest capítol consta de divuit apartats.

14. Vegeu el segon exemple del punt 3.1.

15. No ocultem la nostra tirada, sempre que ens ha estat possible, a citar el proverbial Anton Pann (ca. 1790-1854) i, concretament, el seu famós recull poètic *Povestea vorbii* ['El conte de la paraula'] com a font principal. Per bé que Pann sigui anterior a Zanne, l'edició del volum emprat és de 1982 (per tant, més moderna que l'edició facsimil de *Proverbele românilor*, que respecta l'ortografia original de 1895-1903); així mateix, considerem que vincular la parèmia de Zanne a un autor que el màxim poeta romanès, Mihai Eminescu (1850-1889), considerà «cel isteț ca un proverb» ['aquell eixerit com un refrany'] (*Epigonii* ['Els epigons'], v. 18) era un luxe a què no podíem renunciar, sobretot quan Zanne mateix, en reconeixement i gratitud, inclou un gravat amb el bust de Pann a l'inici del segon volum.

16. Vegeu el primer exemple del punt 3.1.

tem la traducció romanesa que Zanne elaborà del refrany aromanès; en ambdós casos, en precisem, en una tercera línia, l'oportuna traducció al català.

Continua l'article pròpiament dit, estructurat en tres blocs, que no segueixen necessàriament el següent ordre, i als quals pot precedir alguna citació explicativa de certa entitat en paràgraf a part (vegeu 3.2., 3.8., 3.11. i 3.14.). Al primer bloc, glossem el refrany català i n'encerquem les formulacions més habituals al nostre refranyer, pouant en Amades (1978, 1982³ [1951], 1985 [1951] i 1990² [1935]), Farnés (1992-1999), Parés (1999²), i, a títol complementari, en el *DCVB*. Segonament, ens traslladem a la parèmia romanesa, o aromanesa, de referència, tot resseguint les possibles remissions a expressions romaneses sinònimes contingudes a l'obra. En tercer lloc, transcrivim els equivalents en d'altres llengües que ens proposa Zanne, és a dir, aquells refranys francesos, alemanys, italians, anglesos, llatins, etc., en què s'integra el català, i, si escau, n'hi afegim algun més de collita pròpia a fi de completar-ne l'elenc.

3.1. A TU ET DICH, SOGRA; ENTENTE, NORA¹⁷ (*Prov. Catalan.*) / (*Prov. Catalan.*)

AROM. **Dziĉe a hiĉi sa-ĉi, ca s-cunóscă noră-sa* (Zanne 2004 [1900]: IV, 515, núm. 10457)
*Đice fiĉei sale, ca să cunóscă (pricépă) noru-sa*¹⁸
 ['Ho diu a la seva filla, perquè ho entengui la seva nora']

Ție ăĉi đic, sócră, ca să audă nora (Zanne 2004 [1900]: IV, 608, núm. 10731)
Ție ăĉi zic, soacră, ca să audă nora (Cartaleanu *et al.* 2007: 280, núm. 2588)
 ['A tu t'ho dic, sogra, perquè ho senti la nora']

Segons el *DCVB* (s. v. *sogra*), el refrany *A tu t'ho dic, sogra; entén-t'hi, nora*,¹⁹ que també recull Amades (1982³ [1951]: 1113), «es diu quan algú fa un advertiment o un reny a una persona amb la intenció que una altra persona ho prengui per a ella». Farnés (1995: IV, 480, núm. F1009), per la seva banda, es decanta per la variant *A tu t'ho dic, filla, entén-t'hi ma nora*.²⁰

Amb relació a la parèmia romanesa, Zanne (2004 [1900]: IV, 608, núm. 10731) n'anota la variant *^Δ*Vorbesc sócrei să pricepă și nora*²¹ ['Parlo a la sogra perquè ho en-

17. Així, a p. 608 (amb la indicació *Prov. Catalan.*); amb dos punts en lloc de punt i coma, a p. 515 (marcat com a *Prov. Catalan.*). Pel que fa a la traducció romanesa que Zanne ens n'ofereix: «Ție ăĉi spun, sócră, pricepe, noră» ['A tu t'ho dic, sogra; entén-ho, nora']; a la p. 608, *ăĉi* en lloc de *ăĉi*.

18. Recordem, com apuntàvem abans, que, quan la parèmia de referència és aromanesa, en copiem la traducció romanesa que en realitzà Zanne a peu de pàgina.

19. Amb dos punts en lloc de punt i coma, a Parés (1999²: 246, núm. 1010); a més, el *DCVB* (s. v. *nora*) en recull les variants *A tu t'ho dic, filla; entén-me, nora* (a Mallorca) i *A tu t'ho dic, sogra; entén-te'n, nora* (a Tortosa), tot apuntant-hi: «es diu quan es fa un advertiment a una persona amb la intenció que serveixi per a una altra».

20. Si no diem el contrari, prenem sempre com a referència la parèmia principal de Farnés.

21. En la grafia actual, malgrat l'absència del *și* adverbial ['també'], *Vorbesc soacrei să pricepă nora* (Cartaleanu *et al.* 2007: 280, núm. 2588; amb coma entre hemistiquis, a Muntean [1967: 421, núm. 8043] i Botezatu / Hâncu [2003³: 136]). Amb canvi de primera a tercera persona singular, en la variant

tengui també la nora'] i remet a *Şea*, d'on rescatem el refrany ^{*Δ}*Bate şeaua să pricepă îepa*²² ['Colpeja la sella perquè ho entengui l'euga'] (1895: I, 649, núm. 2480). Pel que fa al refrany aromanès (2004 [1900]: IV, 515, núm. 10457), el nostre folklorista ens convidava a consultar precisament les dues parèmies romaneses ja esmentades: la 2480 i, a partir del mot *Sócră*, la 10731.

Convé apuntar, així mateix, que els cinc equivalents romànics proposats per Zanne coincideixen en ambdós articles, la qual cosa no resulta gaire habitual (vegeu el segon paràgraf del punt 4.); a part de la ja esmentada parèmia catalana, es tracta d'exemples en italià, *Dico a te, figliulo; intendilo tu, nuora*,²³ en occità llenguadocià, *A tus t'ou dise, fille; entends-ou, norre*,²⁴ en provençal, *A tu va diou, fillo; entende' va tu nouero*,²⁵ i en bearnès (variant del gascó), *A tu qu'et dic, hilhe; entende-me tu, nore*.²⁶ Mirem de completar l'anterior tirallonga amb tres equivalents d'àmbit peninsular: el portuguès *Digo-o a vós nora para que me entendais sogra* (Machado 2011⁴ [1996]: 194), el galleg *Digocho nora, enténdemo sogra* (Ferro 1995: 339, núm. 5903), i el castellà *A ti te lo digo, hijuela; entiéndelo tú, mi nuera*.²⁷

3.2. AMOR FA MOLT, [/] ²⁸ ARGENT FA TOT ²⁹ (*Prov. Catal.*)

Cu banî pôte omul face [/] Orî şi ce lucru îi place (Zanne 2004 [1900]: V, 41, núm. 11095)

*Cu bani poate omul face [/] Orşice lucru îi place*³⁰ (Pann 1982 [1847]: 200)
 ['Amb diners pot l'home fer [/] Qualsevol cosa (que) li agrada']

de Cuceu (2008: 288, núm. 6414), *Vorbeşte* ['Parla'] *soacrei, să priceapă şi nora*. Vegeu Gheorghe (1986: 343, núm. 358) per a equivalents en llatí (2), francès (1), italià (2), sicilià (1), portuguès (1), castellà (3), i, sempre segons l'autor, tant en català (*A tu t'ho dic sogra, entén-t'hi nora*) com en valencià (*A tu et dich sogra, entente nora*).

22. No obstant la coma, la grafia moderna en seria *Bate şaua, să priceapă iapa* (Cuceu 2008: 303, núm. 6790). Vegeu Gheorghe (1986: 105, núm. 43) per a d'altres equivalents romanesos d'aquesta parèmia, com ara *Bate samarul să priceapă măgarul* ['Colpeja l'albarda perquè ho entengui l'ase'], present, amb coma entre ambdós hemistiquis, a l'obra d'Anton Pann (1982 [1847]: 260); o també per a equivalents en aromanès (1), llatí (2), francès (4), italià (2), portuguès (1) i castellà (1).

23. Així, a Zanne (2004 [1900]: IV, 608, núm. 10731), i, sense coma, a la p. 515, núm. 10457. A Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 293, núm. VI.5.4.18.b.), *Io dico a te, figliola, perché intenda tu, nuora*.

24. Talment, a Zanne (2004 [1900]: IV, 608, núm. 10731), i, amb dos punts en lloc de punt i coma, a la p. 515, núm. 10457.

25. Vegeu, a Mistral (1979 [1878-1886]: II, 413, s. v. *noro*), *Lou dise à tu, filho; entènde-lou tu, noro* i *Va Diéu à tu, filho; entènde-va tu, nouero*.

26. Així, a Zanne (2004 [1900]: IV, 608, núm. 10731), i, amb *O* inicial en lloc d'*A*, a la p. 515, núm. 10457.

27. Vegeu Cantera / Sevilla (2016: 30, núm. 31).

28. La barra inclinada entre claudàtors indica salt de línia en l'original.

29. Traducció de Zanne: «Amorul face mult, banul face tot» ['L'amor fa molt, el diner (ho) fa tot'].

30. A Muntean (1967: 116, núm. 2570), en la variant *Cu bani poate omul face [/] orice lucru îi place*.

Aquest aforisme, veritablement, es compon de dues parèmies contrapuntades: És el que se'n diu una *comparació*. L'amor pot molt, es diu que tot ho venç, que dona ales, que torna boig, que posa seny... Per altra banda el diner, l'argent, la plata, té un poder irresistible, que venç al mateix amor. Aquest és molt poderós, però el diner és tot poderós. (Farnés 1992: I, 488, núm. A1207)

Si no fos per l'absència de cesura entre hemistiquis, *Amor fa molt, argent fa tot*,³¹ la formulació coincidiria amb la de Zanne tant a Amades (1982³ [1951]: 1164), com a Farnés (1992: I, 488, núm. A1207) i Parés (1999²: 228, núm. 77).³² Es tracta d'un refrany que Zanne complementa amb tres equivalents més: en francès, *Amour fait moult* [/] *Mais argent fait tout*;³³ en alemany, *Liebe kann Viel, Geld kann Alles* ['Amor pot molt, diner ho pot tot'];³⁴ i en anglès, *Love does much, but money does more*.³⁵ A fi d'enriquir l'anterior llistat, ens permetem d'afegir-hi un refrany portuguès, *Amor faz muito, mas dinheiro faz tudo* (Machado 2011⁴ [1996]: 76); un de castellà, *El amor hace mucho, y el dinero lo hace todo* (Kleiser 1995 [1953]: 40, núm. 3.625); i un d'italià, *Amor fa molto, il denaro fa tutto* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 115, núm. III.4.8.30.a.).³⁶

3.3. CALLA TU, Y CALLARÈ YO³⁷ (*Prov. Catal.*) / (*Prov. Ital.*)

Taci să tac, să ne fie casa casă (Zanne 2003 [1897]: II, 759, núm. 6068)
*Taci, să tac, să ne fie casa casă*³⁸ (Cuceu 2008: 310, núm. 6964)
 ['Calla perquè (jo) calli, (i) la casa ens sigui casa']

*^Δ*Îmi ȕici hîrb, îȕi ȕic ciob* (Zanne 2004 [1899]: III, 575, núm. 8538)
Îmi zici hîrb,^[39] *ȕi zic ciob* (Pann 1982 [1847]): 393)
 ['Em dius bocí, et dic escantell']

Malgrat la faicó castellana de l'enunciat català, la primera aparició (II, 760, núm. 6068) hi figura com a *Prov. Catal.* i s'acompanya, precisament, de l'equivalent espanyol

31. Al *DCVB* (s. v. *amor*), *L'amor fa molt, l'argent fa tot*.

32. Parés hi afegeix la glossa: «Dóna més importància als diners».

33. Noteu-hi l'arcaisme *moult*. A Montreynaud *et al.* (1993: 59, núm. 1164), en la variant *Amour vainct tout* [/] *Et argent fait tout*.

34. A Wander (1867-1880: s. v. *Liebe*, núm. 511), *Liebe kann viel, Geld kann alles*.

35. A Smith (1984³ [1935]: 490), en la variant *Love does much, money does everything (more)*.

36. Per a un bon enfilall de refranys sobre el poder dels diners, en romanès, llatí, espanyol, portuguès i, en menor mesura, també en italià, francès i català (*Qui té diners ho té tot*), vegeu Gheorghie (1986: 102-103, núm. 41).

37. Traducció de Zanne: «Taci tu, ȕi voiȕ tãcẽ eȕ» ['Calla tu, i callarè jo'].

38. Refrany que compta amb diverses variants caracteritzades pel repicó *ȕi masa masã* ['i la taula taula']: *Taci să tac, să ne fie casa casã ȕi masa masã* (Muntean 1967: 369, núm. 7110); *Taci, sã-ȕi fie* ['perquè et sigui'] *casa casã ȕi masa masã* (Pann 1982 [1847]: 25; Hintescu 1985: 151, núm. 2699); o *Taci, dacã vrei sã-ȕi fie* ['si vols que et sigui'] *casa casã* [/] *ȕi masa masã* (Muntean 1967: 369, núm. 7106).

39. En la grafia actual, *hîrb* en comptes de *hîrb*.

Callate (sic) y *callemos, que sendas nos tenemos*.⁴⁰ Pel que fa als refranys catalans consultats, Farnés (1993: II, 518, núm. C305) ens indica la parèmia *Calla tu, y callaré jo*; tercera variant del conegut refrany *Calla i callaré, que a tots convé*,⁴¹ present tant a Amades (1982³ [1951]: 1144) com a Parés (1999²: 393, núm. 99), autora que el rebla amb la següent glossa: «Reprèn els que critiquen i poden ser criticats».

Quant a la segona aparició (III, 575, núm. 8538), ens hi sorprèn la marca *Prov. Ital.*, que no hi fa sentit. Zanne, d'altra banda, remet a *Urît*, en concret, al refrany **Imî ðicî urîtă, îþî ðic* (*spun*) *slută* ['Em dius lletja, et dic esguerrada'] (II, 791, núm. 6228), i no adjunta a la parèmia catalana l'espanyola anteriorment citada, sinó que, en aquest cas, opta per l'alemany *Wie du mir, so ich dir* ['Com tu a mi, així jo a tu'],⁴² i el turc *Ec tiini vicersîn, ettiini bulursîn* ['Em dius bocí, et dic escantell'].⁴³

Afinem aquest apartat amb sengles equivalents en portuguès i gallec: *Calar e calemos, pois todos de calar temos* (Machado 2011⁴ [1996]: 133), i *Calar e calemos, que, pouco máis ou menos, algo que calar todos temos* (Ferro 1995: 419, núm. 7561).

3.4. CHI ESCUDELLA D'ALTRI ESPERA, FRED LA MENJA⁴⁴ (*Prov. Catal.*)

**Cine bé apă din pumni străini, nu se satură nici odată* (Zanne 2003 [1899]: III, 443, núm. 8067)

*Cine bea apă din pumni streini, nu se satură niciodată*⁴⁵ (Pann 1982 [1847]: 177)
['Qui beu aigua de punys aliens, no se sadolla mai']

Amb alguna variant formal, el refrany català apareix a Farnés (1995: IV, 146, núm. E422), *Qui l'escudella d'altre espera, freda la menja*; a Parés (1999²: 328, núm. 1151), *Qui escudella d'altri espera freda se la menja*,⁴⁶ i, amb repicó inclòs, a Amades (1982³

40. A Kleiser (1995 [1953]: 96, núm. 8.613), en la variant *Calla y callemos, que sendas nos tenemos*.

41. No menys famosa resulta la variant *Calla i callaré, si no, diràs i diré* (Amades 1982³ [1951]: 1144; Parés 1999²: 393, núm. 100), que el *DCVB* (s. v. *callar*) localitza a Mallorca.

42. Així mateix, a Wander (1867-1880: s. v. *Wie*, núm. 4).

43. Per a la versió catalana, traduïm literalment la romanesa que Zanne ens proposa a peu de pàgina, després d'haver comprovat que el refrany turc hi apareix talment deturpat que resulta incompreensible als actuals parlants d'aquesta llengua.

44. Traducció de Zanne: «Care așteptă mâncarea altuia, o mănâncă rece» ['Qui espera el menjar d'altri, el menja fred']. Noteu-hi el genèric *mâncare* que no s'adequa a l'*escudella* de l'original.

45. En la grafia moderna, *Cine bea apă din pumni străini, nu se satură niciodată* (Botezatu / Hâncu 2003³: 200); sense coma entre hemistiquis, a Muntean (1967: 85, núm. 1921) i Hințescu (1985: 54, núm. 433), així com a Flonta (1992b: 125, núm. 715) i Millio (1999: 18, núm. 140), que el relacionen amb les parèmies angleses *He that is fed at another's HAND may stay long ere he be full* i *ANOTHER'S bread costs dear*, respectivament. A més, Flonta hi esmenta un equivalent castellà, *Quien a mano ajena espera, mal yanta y peor cena* (vegeu la nota 50), i dos de portuguesos, *Quem espera da mão alheia, mal janta e pior ceia* i *Bem mal ceia quem come por mão alheia* (vegeu, respectivament, Machado 2011⁴ [1996]: 512 i 113). Finalment, Cartaleanu *et al.* (2007: 76, núm. 615) ens proposen una variant que trasllada l'adverbi del final a l'inici de l'hemistiqui: *Cine bea apă din pumni străini niciodată nu se satură*.

46. Amb coma entre hemistiquis al *DCVB* (s. v. *escudella*).

[1951]: 1057), *Qui escudella d'altri espera freda se la menja i a vegades ni freda ni calenta*.⁴⁷ En efecte, ningú millor que nosaltres mateixos per saber el que hem de menester i com ho volem exactament; perquè, si refiem de la caritat d'altri, o no en gaudirem o hi serem sempre en darrer lloc.

Després d'anotar dues variants de la parèmia romanesa, Zanne ens convida a comparar-la amb la número 4583, que correspon a **^ADin pumni străini nu te saturi când beî (beî) apă*⁴⁸ ['De punys aliens no et sadolles quan beus aigua'] (2003 [1897]: II, 424, núm. 4583), de la qual proposa equivalents en francès, *Qui s'attend à l'écuelle d'autrui, est sujet à mal diner*,⁴⁹ en espanyol, *Quien à mano agena espera, mal yanta y peor cena*,⁵⁰ i en anglès, *He that waits on another man's trencher, makes many a late dinner*.⁵¹ Així mateix, la parèmia romanesa de referència (2003 [1899]: III, 443, núm. 8067), a part del refrany català, hi comparteix els esmentats equivalents en francès (sense coma medial) i anglès, i n'hi afegeix un de nou en italià, *Chi per le man d'altri s'imbocca, tardi si satollo (sic)*,⁵² alhora que n'elimina l'espanyol. A tall de conclusió, invoquem el geni de La Fontaine, que, en la faula intitulada *L'Alouette et ses petits, avec le Maître d'un champ* (IV, 22, v. 57), sentència: «Il n'est meilleur ami ni parent que soi-même».

3.5. CONTRA EL PODER DE LA MORT, NON HIÀ HOM QUE SIA FORT⁵³ (*Prov. Valenc.*)

AROM. *Di sapă ș-lupată vîră nu va scapă* (Zanne 2004 [1900]: V, 549, núm. 12707)
De sapă și lopată nimeni nu va scăpă
 ['De la sapa i la pala ningú no escaparà']

Suara ens toca endinsar-nos en l'àmbit del clàssic, i sempre colpidor, *Memento mori*; o, si ho volem en romanç, i sense romanços, *Arribat el dia tots hem de morir* (Parés 1999²: 277, núm. 136); certament, un cop finats, de res ens serviran les riqueses⁵⁴ o la glòria

47. El *DCVB* (s. v. *escudella*) localitza a Menorca el repicó *...i devegades, ni freda ni calenta*.

48. Refrany que, com el romanès de referència, també apareix a Pann (1982 [1847]: 116): *Din pumni streini nu te saturi când beai apă*.

49. En la variant *Qui s'attend à l'écuelle d'autrui a souvent mauvais dîner*, a Montreynaud *et al.* (1993: 52, núm. 1030).

50. Refrany actualment desusat. El *RM* no el registra, i, de fet, el gallec *Quen espera a man allea, mal xanta e peor cea* (Ferro 1995: 272, núm. 4550) remet a la parèmia castellana *Muerta es la abeja, que daba la miel y la cera*. Vegeu la nota 45.

51. Sense coma, a Millio (1999: 197, núm. 1658), que el compara amb tres refranys romanesos: *Rău te hrănești cu mâncarea în traista altuia* ['Mal t'alimentes amb el menjar al sarró d'altri'], *Cine ține pâinea în sânul altuia de multe ori rămâne flămând* ['Qui guarda el pa al si d'altri manta vegada queda amb gana'] i *E rău cand aștepti de la mâna altuia* ['Malament rai quan esperes de la mà d'altri'].

52. A Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 273, núm. VI.1.2.14.), *Chi per altrui mano s'imbocca, tardi si satolla*.

53. Traducció de Zanne: «In potriiva putereî morții, nu e om care să fie tare» ['Contra el poder de la mort, no hi ha home que sigui fort'].

54. No oblidarem mai la frase lapidària que va etzibar el nostre cicerone a la monumental basílica madrilenya de San Francisco el Grande: «La caja de pino no tiene bolsillos».

obtingudes en vida, com gràficament il·lustra l'etern cagadubtes danès (*Hamlet*, Acte V, Escena I) quan afirma que no veu cap motiu pel qual l'incomparable Alexandre Magne no pugui acabar a l'espíral d'una banal bota de cervesa; heus-ne aquí el periple que Hamlet suggereix: Alexandre mor, és enterrat, esdevé pols, i, com que, no ho oblidem, la pols és terra, si hi afegim aigua i en fem maurada, en resulta un fang d'allò més escaient per tapar l'espíral de l'esmentada bota.

Després de l'anterior cura d'humilitat, i arran del refrany aromanès de referència, val a dir que, en romanès, encertem l'expressió *^Δ*Sapa și lopata* ['La sapa i la pala'] (Zanne 2004 [1900]: V, 548, núm. 12705), usada per a quan tota esperança és perduda o bé ens trobem a les acaballes de la vida; locució que completarem amb un refrany romanès prou similar: *Numai moartea-i fără leac* ['Només la mort no té metgia'] (Botezatu / Hâncu 2003³: 129).

Pel que fa als equivalents en d'altres llengües, Zanne compara el refrany aromanès amb el francès *Il n'y a si fort que la mort ne renverse*,⁵⁵ amb l'alemany *Dem Tod ist Niemand zu stark* ['Contra la mort ningú no és prou fort'],⁵⁶ i amb un tercer equivalent, etiquetat com a *Prov. Valenc.* (ens referim, ben entès, a l'exemple 3.5.); una precisió que sorprèn i que no sembla justificable cap element de l'enunciat.⁵⁷ La parèmia, en efecte, amb certes variants, es recull als principals refranys catalans; així doncs, a Amades (1982³ [1951]: 1115), Parés (1999²: 277, núm. 143) i al *DCVB* (s. v. *mort*), *Contra la mort no hi ha res fort*,⁵⁸ i, a Farnés (1997: VI, 258, núm. M2386), *Contra la mort, res s'hi pot*.

3.6. DE MICA EN MICA S'OMPLA LA PICA⁵⁹ (*Prov. Catalo.*)

C'o picatură ce cură, butia se umple până 'n gură (Zanne 2004 [1900]: V, 104, núm. 11295)
*C-o picătură ce cură, butea se umple până-n gură*⁶⁰ (Cuceu 2008: 72, núm. 1009)
 ['Amb una gota que corre, la bota s'omple fins a la boca (a dalt)']

«Per a tot cal el seu temps» i «vol dir que fent les coses a poc a poc s'arriba a acabar-les»; així glossen Parés (1999²: 269, núm. 727) i el *DCVB* (s. v. *mica*), respectivament, el refrany *De mica en mica s'omple la pica*,⁶¹ que Farnés (1997: VI, 112, núm.

55. Altrament dit, *Contre la mort point de remède* (Montreynaud et al. 1993: 42, núm. 810).

56. A Wander (1867-1880: s. v. *Tod*, núm. 21), *Dem Tode ist niemand zu stark (und schön, er zwingt ihn, mitzugehn)*.

57. Vegeu l'apartat 3.13., així com les notes 84 i 120.

58. Parés rebla la parèmia amb una variant que inclou el següent repicó: *Contra la mort, no hi ha res fort, i no hi valen metges*; i que ens recorda el refrany de Botezatu / Hâncu (2003³: 129) dessús citat.

59. Traducció de Zanne: «Fărămitură cu fărămitură se umple gaița» ['Trosset a trosset s'omple la garsa']; amb un error tal volta motivat pel fet que, en llatí, i així mateix en italià literari, *pica* al·ludeixi a la garsa, també anomenada *piga* en dialecte alguerès o *pega* en gallec i portuguès (vegeu 3.12.).

60. Sense coma, a Botezatu / Hâncu (2003³: 108). D'altra banda, resulta interessant la variant proposada per Muntean (1967: 115, núm. 2537), per tal com la triple partió hi posa en relleu els tres mots que, mitjançant la rima, cohesionen la parèmia: *C-o picătură [/] ce cură [/] butia se umple pînă-n gură* (la negreta és nostra).

61. Vegeu a Pàmies / Palou (2012²: 47) les variants *De mica en mica s'omple la pipa* (localitzada a Sentmenat) i *De mica en mica, hom arriba a Roma*. D'altra banda, un refrany tan conegut entre els

M1782) ens presenta amb coma entre hemistiquis. Amades (1982³ [1951]: 1167), en canvi, no el recull i opta per una parèmia composta de sentit idèntic: *De gota en gota s'omple la bóta; de sou en sou es compra un bou*; no ens entretindrem pas ara amb la fortuna d'una primera part, *De gota en gota s'omple la bóta* (vegeu, per exemple, Farnés 1995: IV, 827, núm. G812), que, en el següent paràgraf, trobarà formulacions idèntiques en romanès, francès i gascó.

Gràcies a la remissió a *Butoiu*, després de dues variants en romanès i una en aromanès de la parèmia romanesa principal, Zanne ens condueix fins al refrany *Picurile multe, umple butoiul mare* ['Les moltes gotes omplen la bota gran'] (V, 107, núm. 11308). Reprenent, però, la parèmia d'origen (104, núm. 11295), l'autor la connecta amb equivalents en francès, *Goutte à goutte on remplit la cuve*;⁶² en gascó, *Goutte à goutte on emplee la boutte*; en llombard, *Granù, granèl fa muntunsèl*;⁶³ en català (citada al títol de dessús); en alemany, *Wenig zu wenig macht zuletzt viel* ['Mica sobre mica al final fa molt'];⁶⁴ i en anglès, *Grain by grain the hen fills her belly*.⁶⁵ A títol comparatiu amb la formulació de la gota cançonera que acaba omplint un recipient (una pica, una bota, un pou...), vet aquí l'espanyol *Gota a gota, se llena la bota (RM)*, i l'italià *Goccia su goccia riempie il pozzo* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 523, núm. IX.18.5.31).

3.7. DE TOTTA LLEÑA FA FEX⁶⁶ (*Prov. Catal.*)

**Dă și cu cosa și cu gresă* (Zanne 2004 [1900]: V, 206, núm. 11646)

Dă și cu coasa și cu gresia (Pann 1982 [1847]: 289; Muntean 1967: 134, núm. 2895)

['Li fum tant amb la dalla com amb el marès']

No obstant l'existència del refrany *Tota llenya fa feix*, que recull Farnés (1996: V, 480, núm. L434), i que, a voltes, inclou el pronom de tercera persona singular, *Tota lle-*

catalanoparlants no és gota estrany que obtingués el quinzè lloc a *El 'top ten' dels refranys catalans*, enquesta digital gestionada per Víctor Pàmies l'any 2010 (vegeu <<https://vpamies.dites.cat/p/top-ten-dels-refranys-catalans.html>>); i l'onzè (sobre un total de 497) a l'enquesta, també digital, *Els refranys més usuals de la llengua catalana*, coordinada des de la Universitat de Barcelona i la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya per Joan Fontana, José Enrique Gargallo, Víctor Pàmies i Xus Ugarde. Vegeu Fontana *et al.* (2016).

62. L'absència de rima fa sospitar que la parèmia no sigui originàriament francesa. El *RM* en recull la variant *Goutte à goutte on emplit la cuve*. Per la seva part, Camps / Botet (2006a: 144, s. v. *mica*) tradueixen el refrany català de referència pel francès *Petit à petit l'oiseau fait son nid*.

63. Schwamenthal / Straniero (1991: 8, núm. 81) localitzen a Llombardia el refrany *Gran granèl fa muntunsèl*, a propòsit de la parèmia italiana *A granello a granello s'empie lo stajo e si fa il monte*.

64. A Wander (1867-1880: s. v. *Wenig*, núm. 65), *Wenig zu wenig gethan, macht zuletzt viel*.

65. A Smith (1984³ [1935]: 330), en la variant *Grain by grain, and the hen fills her belly*; la qual coincideix amb la que Flonta (1992a: 103, núm. 695) aprofita per esmentar dues parèmies romaneses equivalents: *Bobîță cu bobîță se umple sacul* ['Granet a granet s'omple el sac'] i *Picătură lingă picătură, baltă mare ne adună* ['Gota a gota, una gran bassa ens aplega'; noteu-hi el datiu ètic *ens*].

66. Traducció de Zanne: «Din ori-ce lemn face foc» ['De tota llenya fa foc']; malauradament, el nostre autor devia ignorar que el *foc* català i el romanès són homògrafs.

*nya li fa feix*⁶⁷ (DCVB, s. v. *feix*), resulta prou més habitual el fraseologisme *Fer feix de tota llenya*, que Espinal (2006 [2004]: 176, s. v. *aprofitar*) glossa com a «Treure profit de tot», alhora que relaciona amb quatre frases fetes sinònimes: *Fer niu de tota brossa*,⁶⁸ *Fer feix de tot*,⁶⁹ *Fer paret de tota pedra*⁷⁰ i *No deixar res per verd*.⁷¹

El nostre *fer feix de tota llenya* podria equivaldre a la frase feta romanesa *A da și cu coasa și cu gresia* [‘Fúmer-li tant amb la dalla com amb el marès’], que, com abans apuntàvem, ja emprà Anton Pann (1982 [1847]: 289).⁷² D'altra part, la parèmia romanesa es complementa, a part del fraseologisme català, amb quatre equivalents més: en grec clàssic, *Σὺν δορῖ, σὺν ἀσπίδι* [‘Amb la pica, amb l'escut’]; en llatí, *Cum hasta et scuto*;⁷³ en francès, *Faire flèche de tout bois*;⁷⁴ i en italià, *Fa d'ogn'erba un fascio*.⁷⁵

3.8. JOCHS DE MANS, JOCHS DE VILLANS⁷⁶ (Prov. Catalan.)

•*Cu mâna te jocî, mojic te arěji* (Zanne 2003 [1897]: II, 241, núm. 3767)
Cu mîna te joci, mojic te arași (sic)⁷⁷ (Flonta 1992b: 207, núm. 1205)
 [‘Amb la mà jugues, vilà et mostres’]

JOCS DE MANS, JOCS DE VILANS. — Significa que les trampes i males arts són pròpies de gent baixa, però en el seu origen el sentit era tot un altre. [/] El terme *vilà, villano* en castellà, significa pròpiament l'home del poble, vilatà, no cortesà ni castellà; i, per tant, el vilà no pertanyia a la noblesa ni a les ordes de cavalleria. La condició dels vilans no els permetia en

67. A continuació del refrany, el DCVB n'aclareix el significat: «tot li agrada, tot ho aprofita».

68. Segons el DCVB (s. v. *niu*), «aprofitar-ho tot, saber fer economies».

69. Al DCVB (s. v. *feix*), en la variant *De tot fer feix*, i amb la glossa «aprofitar-ho tot, no deixar res».

70. El refrany *De tota pedra fa paret*, segons el DCVB (s. v. *paret*), «es diu del qui ho aprofita tot, que no deixa perdre res».

71. Segons el DCVB (s. v. *verd*), «endur-se'n-ho (!) o destruir-ho tot, sense deixar res».

72. Vegeu la nota 15.

73. Vet aquí un dels famosos *adagia* d'Erasme, que, el 1560, Lorenzo Palmireno va traduir al castellà (*En esto pongo cuero y correas*, per al que ara ens interessa). Corpresos de recança, pouem aquesta informació de Germà Colón (2004: 20), finat durant el procés final de redacció del present estudi (març-abril de 2020).

74. Amb la glossa «utiliser tous les moyens dont on dispose pour réussir dans son entreprise», Camps / Botet (2006b: 134, s. v. *flèche*) el vinculen a tres frases fetes catalanes: *fer mans i mànigues*, *esmerçar tots els mitjans* i *apuntar tota l'artilleria*.

75. A Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 629, núm. X.7.10.13) es recorda: *Non si fa d'ogni erba un fascio*.

76. Traducció de Zanne: «Gluma cu mânile, glume de mojiçî» [‘La broma amb les mans, bromes de vilans’]. L'ús erroni de *broma* i *bromes*, en comptes de *jocs*, podria veure's influït per refranys prou similars a l'estudiat, com ara el castellà *Burlas de manos burlas de villanos* (Kleiser 1995 [1953]: 89, núm. 8.022), o l'italià *Scherzi di mano, scherzi da villano* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 331, núm. VI.9.3.10.III).

77. Refrany romanès que Flonta ens ofereix a partir de l'anglès *Hand PLAY, churls' play* (vegeu Smith 1984³ [1935]: 347). Val a dir, també, que, segons l'actual grafia, el mot *mîna* caldria escriure'l amb *â* en lloc d'*i*, és a dir, *mâna*.

aquells temps l'ús d'armes, i quan tenien alguna diferència amb algun noble o cavaller solien redimir-la a cop de puny sec i feien gala d'una força molt superior a la de llurs contraris, que en seguir les seves lleis d'armes es trobaven sovint retuts i apallissats pels simples vilans. Els jocs de mans al·ludits per la parèmia no són enginys de prestidigitació, sinó de defensa personal. (Amades 1985 [1958]: 149)

Localitzem el refrany *Jocs de mans, jocs de vilans*⁷⁸ a Parés (1999²: 441, núm. 1099) i al *DCVB* (s. v. *joc*);⁷⁹ en singular, *Joc de mans, joc de vilans*, a Farnés (1996: V, 309, núm. J143), del qual extraïem una formulació potser més entenedora: *No juguís jamai de mans perquè és joc de vilans* (V, 312, núm. J154).

Cal apuntar, a més, que aquesta és l'única parèmia del corpus que Zanne marca com a dubtosa (d'aquí el punt negre de l'inici; vegeu figura 3), fet que no ens hauria de sorprendre, per tal com, en efecte, no hem estat capaços d'identificar-la en cap refranyer romanès monolingüe i, a fi d'obtenir-ne una versió més actualitzada, hem hagut de recórrer a un volum plurilingüe com el de Flonta (1992b). Això no obstant, Zanne posa en relació el citat refrany amb el verb a *Glumi*, en al·lusió a *Glumesce numaĩ cu gura [/] Iar nu și cu 'mbrăncitura*⁸⁰ ['Riu només amb la boca [/] Però no pas amb l'empenta'] (2004 [1901]: VII, 530, núm. 17161); refrany, aquest sí, genuïnament romanès, que ja descobrim a l'obra de Pann (1982 [1847]: 284).

Bo i tornant a la parèmia romanesa de referència, hi llegim, més enllà de l'equivalent català, el refrany francès *Jeu de main, jeu de vilain*,⁸¹ i el toscà *Gioco di mano, gioco di villano*.⁸² Afegim-hi el portuguès *Jogo de mão, jogo de vilão* (Machado 2011⁴ [1996]: 279), el castellà *Juegos de manos, juegos de villanos* (Kleiser 1995 [1953]: 399, núm. 35.164), o el piemontès *Gieugh d' man, gieugh d' vilan* (Richelmy 2006⁶: 56, núm. 679).

78. Parés n'ofereix la següent glossa: «De sentit menyspreador. Els vilans o plebeus no acudien a la justícia, ni buscaven fórmules cavalleresques per arreglar les seves diferències, sinó que es defensaven a cops de puny».

79. El *DCVB* proposa una variant amb *bobians* en lloc de *vilans*, i afegeix que el refrany «es diu per recriminar els qui s'entretenen en jocs de força corporal, que solen acabar malament».

80. També present a Flonta (1992b: 207, núm. 1205), a propòsit de l'anglès *Hand PLAY, churls' play*. En la grafia moderna, *Glumește numaĩ cu gura [/] Iar nu și cu 'mbrăncitura*.

81. Així mateix, a Montreynaud *et al.* (1993: 83, núm. 1726) o Rey (2017: 125); ambdues obres, dit sigui de passada, en destaquen el vessant eròtic i, en aquest sentit, Rey interpreta talment la parèmia: «Les jeux de mains sont jeux érotiques».

82. Vegeu, per exemple, Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 331, núm. VI.9.3.10). Adriana Pintori ens en confirma la variant *Giochi di mano, giochi da villani* a Llombaràdia.

3.9. LA PARAULA QUE HA EXID DE LA BOCA NO POD TORNAR ATRÁS⁸³ (*Prov. Catal.*)⁸⁴

Vorba ce sboră odată nu se mai întorce (Zanne 2003 [1897]: II, 814, núm. 6348)
Vorba ce zboară odată nu se mai întoarce (Cartaleanu et al. 2007: 279, núm. 2578;⁸⁵ Cuceu 2008: 339, núm. 7652)
 [‘La paraula que vola un cop ja no torna’]

Per al present refrany, emprat per palesar que allò dit ja no pot girar cua, és Farnés (1997: VI, 832, núm. P640) qui ens n’ofereix la variant més acostada a Zanne: *La paraula que ha exidit de la boca no pot tornar atràs*; en canvi, a Amades (1982³ [1951]: 1134), hi espigolem *La paraula que ha sortit de la boca no pot tornar enrere*, i, a Parés (1999²: 221, núm. 1519), *Paraula que surt de la boca no torna enrere*.

Més enllà de la variant romanesa * Δ *Vorbele sbor*⁸⁶ [‘Les paraules volen’], Zanne poua d’Horaci (*Ars poetica*, v. 390), *Nescit vox missa reverti*,⁸⁷ i agermana aquesta sentència llatina amb la parèmia catalana i amb una de francesa: *Parole une fois envolée* [/] *Ne peut plus être rappelée*.⁸⁸ Sense sortir de la Romània, vet aquí nous equivalents en portuguès, *Palavra e pedra que se soltam não têm volta*⁸⁹ (Machado 2011⁴ [1996]: 442); en gallec, *Palabra dita non pode ser recollida* (Ferro 1995: 444, núm. 7981); en espanyol, *Palabra y piedra suelta, no tienen vuelta* (Kleiser 1995 [1953]: 554, núm. 48.433); i en italià, *Parola detta e sasso tirato non tornano più indietro* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 287, núm. VI.5.1.3.e.III.).

3.10. LA SANG NO S’POD TORNAR AIGUA⁹⁰ (*Prov. Catal.*)

Sângele apă nu se (se) face (Zanne 2003 [1897]: II, 709, núm. 5847)
Sângele apă nu se face (Cartaleanu et al. 2007: 249, núm. 2281)
 [‘La sang no es torna aigua’]

83. Traducció de Zanne: «Vorba ce a eșit din gură nu se pôte întorce înăuntru» [‘La paraula que ha sortit de la boca no (hi) pot tornar dintre’].

84. Zanne etiqueta el refrany com a català, al contrari de les parèmies 3.5 i 3.13, en què sí que figura, més injustificadament que no pas ara (noteu-hi els mots *exidit* i *atràs*), la marca de valencianitat.

85. Els mateixos autors complementen aquesta parèmia amb la següent: *Vorba dac-o scapi din gură n-o mai poți prinde* [‘La paraula(.) si la deixes fugir de la boca(.) no la pots tornar a atrapar’].

86. En la grafia actual, *Vorbele zboară*; formulació inspirada en el primer hemistiqui de la cèlebre sentència llatina *Verba volant, scripta manent* (vegeu, per exemple, Tosi 1993⁸ [1991]: 39, núm. 93).

87. «La veu no sap tornar si, un cop, va solta», segons la traducció de Llorenç Riber (vegeu Horaci 1927: 136). D’altra part, Peris (2001: 114, núm. 1814) relaciona la citació horaciana amb el refrany català *Paraula i pedra solta, no tenen volta* (present, per exemple, al *DCVB*, s. v. *paraula*).

88. A Montreynaud et al. (1993: 73, núm. 1496), *Puisque la parole est issue du corps, elle n’y peut jamais entrer*. Per a d’altres variants, vegeu Gheorghe (1986: 337, núm. 349).

89. Per a més variants en portuguès, vegeu Gheorghe (1986: 337, núm. 349).

90. Traducció de Zanne: «Sângele nu se pôte schimba (întorce în) apă» [‘La sang no es pot tornar aigua’].

A les informacions habituals (variants del refrany, glosses, equivalents en d'altres llengües), Zanne hi afegeix dues citacions de sengles contes romanesos que inclouen el refrany en qüestió: *Băiatul cel bubos și ghigorțul* ['El noi pustulós i la perca'] de Petre Ispirescu (1830-1887) i *Dănilă Prepeleac* (nom propi del protagonista) de Ion Creangă (1837-1889). En el segon conte, vet aquí una vegada dos germans: un d'allò més ric i l'altre pobre com una rata; un bon dia, el dissortat germà implora ajuda al de més possibles, el qual aconsegueix vèncer la ferotge oposició de la seva esposa gràcies al refrany *Sângele apă nu se face*; fet i fet, si ell no ajuda el seu germà, qui ho farà? Queda, doncs, demostrat, com hem sentit sempre a casa, que *sense sang no es fan botifarres*, és a dir, «[...] els parents, encara que a vegades tinguin dissensions, sempre tendeixen a reconciliar-se i defensar-se mútuament» (DCVB, s. v. *sang*).

En català, complementem la proposta de Zanne amb les variants *La pròpia sang no es pot tornar aigua*⁹¹ (DCVB, s. v. *sang*), *La sang mai se torna aigua* (Farnés 1998: VII, 817, núm. S278; Parés 1999²: 219, núm. 1417)⁹² i *La sang no pot mentir* (Amades 1982³ [1951]: 138; Parés 1999²: 219, núm. 1418). Finalment, els equivalents en d'altres llengües aplegats pel nostre autor contemplen el francès, *Bon sang ne peut mentir*;⁹³ l'italià, *Il sangue non fù mai acqua*;⁹⁴ l'anglès, *Blood is not water*;⁹⁵ l'alamànic suís⁹⁶ (és a dir, el dialecte alemany de Suïssa, anomenat *Schweizerdeutsch*), *Bluet is nid Water*⁹⁷ ['Sang no és aigua']; i el suec, *Blodet är alltid tjockare än vatten*⁹⁸ ['Sempre la sang és més espessa que l'aigua'].

91. La glossa que clou el paràgraf anterior pertany a aquesta parèmia, la qual ja apareix al *Tirant* (Cap. 103). Dues variants més, esmentades al DCVB, en són: *La sang no es torna aigua* (català oriental, occidental i valencià) i *Sa sang bona no torna aigo* (en mallorquí i menorquí).

92. A Parés, amb l'apunt: «Els parents tendeixen a reconciliar-se».

93. A Lacotte (2014: 188-189), *Bon sang ne saurait mentir*; parèmia que Camps / Botet (2006b: 270, s. v. *sang*) comparen amb *De tal buc tal eixam* i *Si el pare és músic el fill és ballador*.

94. Segons Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 138, núm. III.7.1.1.8; 170, núm. IV.2.2.21), *Il sangue non è acqua*. La mateixa variant, a Arthaber (1929: 607, núm. 1213), que la confronta amb els equivalents francès i anglès esmentats per Zanne, així com amb el llatí *Multum valet communio sanguinis* i l'alemany *Blut ist dicker als Wasser*.

95. A Smith (1984³ [1935]: 69), hi figura *Blood is thicker than water*; refrany que Flonta (1992a: 21, núm. 141; 1992b: 28, núm. 153) agermana amb el romanès *Sângele apă nu se face*. Millio (1999: 46, núm. 385 i 386), d'altra banda, aprofita la citada parèmia romana com a equivalent tant de *Blood is not water* com de *Blood is thicker than water*.

96. De fet, Zanne etiqueta el refrany amb un genèric *Prov. Elvet.* ['refrany helvètic'].

97. Beatrice Schmid (Basilea) ens n'actualitza la grafia, *Bluet esch ned Wasser*, i té la gentilesa d'oferir-nos-en la variant que en coneix, *Bluet esch dicker as Wasser*, corresponent a l'alemany *Blut ist dicker als Wasser* (vegeu Wander 1867-1880: s. v. *Blut*, núm. 4).

98. Segons l'actual grafia sueca, *Blod är tjockare än vatten*.

3.11. LAS MATAS TENEN ULLS, Y LAS PAREDS TENEN ORELLAS⁹⁹ (*Prov. Catal.*)

*^Δ*Gardul are ochi și zidul urechi* (Zanne 2004 [1899]: III, 155, núm. 7074)

*Gardul are ochi și zidul, urechi*¹⁰⁰ (Cuceu 2008: 147, núm. 2864)

[‘La tanca té ulls i el mur, orelles’]

LES PARETS TENEN ORELLES. — Usat per a significar que cal procedir amb gran cautela en parlar de coses delicades, car hom pot ésser sentit de la manera menys sospitada. És també conegut universalment. [/] Té origen en el cas succeït a Stateri,^[101] el gran polític romà[,] quan conspirava contra l'Estat. Uns amics del règim sentiren les seves paraules des del darrera d'una feble paret, i el van delatar; fou pres i matat. També es diu: *Les parets hi senten.* (Amades 1985 [1951]: 158)

Espigolem el refrany català de referència, amb grafia moderna i sense coma entre hemistiquis, *Les mates tenen ulls i les parets tenen orelles*,¹⁰² a Farnés (1996: V, 903, núm. M1280); Parés (1999²: 564, núm. 1255), en canvi, hi elimina el segon verb, *Les mates tenen ulls i les parets orelles*, alhora que en glossa el sentit: «Sovint ens pensem que no ens veuen ni ens senten, i som vistos i escoltats d'amagat».

Quant al refrany romanès, Zanne, després d'enumerar-ne dues variants i dos equivalents aromanesos, remet al refrany 940, és a dir, a *Pădurele aũ urechi și huditioși pãreții de pãtra ochi aũ* [‘Els boscos tenen orelles i les parets de pedra foradades tenen ulls’] (Zanne 1895: I, 232, núm. 940); el qual, al seu torn (s. v. *perete*), arrossega el següent refrany: ^{*Δ}*Pãreții aũ urechi*¹⁰³ [‘Les parets tenen orelles’] (Zanne 2004 [1899]: III, 288, núm. 7541). Pel que fa als equivalents en d'altres llengües proposats per l'autor, a part del ja sabut català, hi apareixen el francès *Les murs ont des oreilles*,¹⁰⁴ l'alemany *Wände haben Ohren* [‘Parets tenen orelles’],¹⁰⁵ i el neerlandès *De muren hebben ooren*¹⁰⁶ [‘Els murs tenen orelles’]. Resulta curiós que, baldament aquests tres equivalents coincideixin literalment amb la citada parèmia *Pereții au urechi*, en aquell apartat només s'esmenti l'equivalent francès (i la locució llatina *Staterii paries* [‘la paret de Stateri’], explicada a

99. Traducció de Zanne: «Tufișurile aũ ochi și zidurile urechi» [‘Les mates tenen ulls i els murs(,) orelles’].

100. Refrany emprat per Anton Pann (1982 [1847]: 25; vegeu la nota 15): *Gardul are ochi și zidul urechi*; que existeix en nombroses variants, com ara: *Ferestrele au ochi, iar gardul și pereții — urechi* [‘Les finestres tenen ulls, mentre que la tanca i les parets — orelles’] (Botezatu / Hâncu 2003³: 112) o *Zidul are urechi și gardul, propiele* [‘El mur té orelles i la tanca, puntals’] (Cuceu 2008: 344, núm. 7774). Per a d'altres formulacions en romanès, així com per a equivalents en llatí (1), francès (2), itàlia (2), portuguès (2) i espanyol (2), vegeu Gheorghe (1986: 344, núm. 359).

101. També Zanne (1895: I, 232, núm. 940) se'n fa ressò.

102. Aquesta formulació apareix al *DCVB* (s. v. *paret*), juntament amb dues variants més: *Les parets hi senten* i *Les parets no tenen orelles, però n'hi ha detràs d'elles*; l'obra apunta que «darrera les parets o altres coses que dificulten la vista, sol haver-hi algú que escolta i recull allò que diem confiadament».

103. En la grafia moderna, *Pereții au urechi* (Cuceu 2008: 248, núm. 5399).

104. Vegeu-ne la fitxa corresponent al *RM*.

105. A Wander (1867-1880: s. v. *Wand*, núm. 5), *Auch die Wände haben Ohren*.

106. Segons l'actual grafia, *De muren hebben oren*.

l'inici d'aquest apartat); així mateix, a propòsit del dessús citat refrany 940, Zanne reporta l'italià *Anche boschi hanno l'orecchie*.¹⁰⁷

En darrer terme, ens plau de contribuir-hi amb equivalents peninsulars en portuguès, *Em conselho as paredes ouvem* (Machado 2011⁴ [1996]: 218); en gallec, *En consellas as paredes son orellas* (Ferro 1995: 531, núm. 9809); i en castellà, *Las paredes tienen oídos*, present al *Quijote* (II, Cap. 48).¹⁰⁸

3.12. LO CORB DIU NEGRA Á LA GARSA¹⁰⁹ (*Prov. Catal.*)

*^Δ*Dracul rîde de porumbe negre, [/] Și pe sine nu se vede*¹¹⁰ (Zanne 2004 [1901]: VI, 557, núm. 14834)

Dracul rîde de porumbe negre / Și pe sine nu se vede (Cuceu 2008: 121, núm. 2225)
[‘El dimoni riu d’aranyons negres i ell no es veu’ (és a dir, ‘no es veu negre’)]

Ambdues parèmies, romanesa i catalana, s’adrecen a aquells caragirats que imputen a d’altres persones vicis menors o, a tot estirar, iguals als que ells professen. Per al català, Farnés (1994: III, 227, núm. C3099) i Parés (1999²: 457, núm. 521) coincideixen en la versió *El corb diu negra a la garsa*; formulació que es pot beneficiar de la rima gràcies al següent afegití inicial: *En temps de farsa el corb diu negra a la garsa* (Biosca / Cornadó 2003: 89). Amades (1982³ [1951]: 112), en canvi, opta per la personificació del corb: *El corb diu a la garsa: —Comare, vós sou molt negra*.¹¹¹

A continuació de la parèmia romanesa de referència, l'article hi insereix sis variants (557-558, núm. 14834),¹¹² després de les quals remet (s. v. *a Rîde*) a refranys¹¹³ d'àmbit

107. A Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 288, núm. VI.5.1.26; 536, núm. IX.21.1.28), *Il muro ha l'orecchie; o il piano ha occhi, e il bosco orecchi* (536, núm. IX.21.1.28.b.). A Arthaber (1929: 440, núm. 869), *I muri hanno orecchi*; amb diversos equivalents a d'altres llengües, com els ja coneguts en francès i alemany.

108. Per a més detalls sobre la parèmia quixotesca i possibles equivalents romanesos, vegeu Fontana (2014: 266-268).

109. Traducció de Zanne: «Corbul ȕice ȕoȕofaneĭ : négro» [‘El corb diu a la garsa: negra!’]; emprem el signe d'exclamació, bo i maldant per traslladar l'èmfasi del vocatiu romanès *négro* (en la grafia actual, *neagro*).

110. Convé no confondre *porumb* [‘colom’] (< llat. PALŪMBUS) amb *porumbă* [‘aranyó’] (< llat. PALŪMBA). D'altra banda, el refranyer romanès registra formulacions ben semblants amb *naiba* [‘el diable’] en lloc de *dracul* [‘el dimoni’]; per exemple: *Rîde naiba de porumbe negre și pe el nu se vede* (Zanne 2004 [1901]: VII, 45, núm. 15435); que, no endebades, remet al nostre refrany (núm. 14834).

111. Parèmia que Amades cita al pròleg del seu llibre per palesar el fet que, a voltes, «El refrany empra també formes prosopopeïques». Al *DCVB* (s. v. *corb*), en la variant *El corb diu a la garsa: comare, molt negra sou*; i la glossa «es diu d'aquells qui imputen als altres els mateixos vicis que ells tenen».

112. Més enllà d'aquestes variants, els refranys principals dels tres articles següents (559, núm. 14835-14837) recorden prou exactament la nostra parèmia de referència: *^Δ*Rîde dracu de porumbea, [/] Și ĩ mă negru de cât ea* [‘El dimoni riu de l’aranyó [/] I és més negre que ell’], *Rîde dracul de porumbel, [/] Și nu se vede pe el* [‘El dimoni riu de l’aranyoner [/] I no es veu a ell’] i *Dracu ĩ ȕice porumbea, [/] Și ĩ mă negru de cât ea* [‘El dimoni li diu aranyó [/] I és més negre que ell’]. Vegeu Fontana (2014: 211-213).

113. Vegeu els articles continguts entre les pàgines 690-696.

més general, com ara ^{*A}*Ride om de om și dracul de toți* [‘L’home es riu de l’home i el dimoni de tots’] (2003 [1897]: II, 689, núm. 5761). Quant als equivalents en d’altres llengües, Zanne s’hi mostra ben generós, per tal com hi inclou sis parèmies (compresa la catalana); es tracta d’exemples en llatí, *Corvus corvo nigritudinem objicit*;¹¹⁴ francès, *La pelle se moque du fourgon*;¹¹⁵ espanyol, *Dixo la corneja al cuervo: quitate allá negro*;¹¹⁶ alemany, *Ein Esel schimpft den andern Langohr* [‘Un ase diu orellut a un altre’];¹¹⁷ i anglès, *Thou art a bitter* [‘malastruc’] *bird, said the raven to the starling*;¹¹⁸ als quals, per la nostra part, incorporem el portuguès *Diz o corvo à pega* [‘garsa’]: — *Chega-te para lá que és negra!* (Machado 2011⁴ [1996]: 197), i el galleg *Díxolle o corvo á pega*: «¡Bótate alá, que es negra!» (Ferro 1995: 229, núm. 3623).

3.13. MES VAL PÀ Y CEBÀ EN AMOR, QUE GALLINES AB DOLOR¹¹⁹ (*Prov. Val.*)¹²⁰

De cât să mănânc mămăligă cu unt, [/] Și să mă uit în pămînt; [/] Mai bine să mănânc pâine cu sare [/] Și să mă uit la el (ea) ca la sôre (Zanne 2003 [1899]: III, 607, núm. 8640)
*Decât să mănînc mămăligă cu unt și să mă uit în pămînt, [/] Mai bine pîine cu sare și să mă uit la ea ca la soare*¹²¹ (Pann 1982 [1847]: 246)
 [‘En lloc de menjar polenta amb mantega i mirar-me el terra, [/] Millor pa amb sal i mirar-me’l com el sol’]

La *Biblia pontifica: Melius est demensum holerum cum caritate* [‘] *quam vitulus saginatus cum odio*¹²² (*Liber Proverbiorum*: XV, 17); una formulació prou similar a la que

114. La negritud del corb resulta proverbial, com palesa l’expressió llatina *corvina nigredine* (vegeu, per exemple, Tosi 1993⁸ [1991]: 322, núm. 674).

115. Així mateix el recullen Montreynaud *et al.* (1993: 55, núm. 1110); a Rey (2017: 191), en la variant admonitoria *La pelle ne doit pas se moquer du fourgon* [‘furga’; «Barreta de ferro per a furgar el foc» (*DCVB*, s. v. *furga*)]. Per a més equivalents *ad sensum* romànics, vegeu Fontana (2014: 155-159 i 211-213), a propòsit dels refranys quixotescs *Dijo la sartén a la caldera: Quitate allá, ojinegra* (II, Cap. 67) i *Espantóse la muerta de la degollada* (II, Cap. 43).

116. El dialogisme recollit per Kleiser (1995 [1953]: 546, núm. 47.817) diu així: *Dijo la corneja al cuervo: «Quitate allá, negro.» Y el cuervo a la corneja: «Quitaos vos allá, negra.»*

117. A Wander (1867-1880: s. v. *Esel*, núm. 173), *Ein Esel heysst (schilt, schimpft) den andern sackträger (Langohr)*.

118. Precisament aquesta és la variant recollida per Smith (1984³ [1935]: 63).

119. Traducció de Zanne: «Mai bine pâine și cêpă cu dragoste, de cât găini cu durere» [‘Millor pa i ceba amb amor, que gallines amb dolor’].

120. La pronunciació del refrany segons és propi de la major part de varietats valencianes, és a dir, marcant-hi la -r de *dolor*, n’afavoreix la rima entre hemistiquis (*amor – dolor*), tret que no es dona en català estàndard.

121. Per a una grafia més actualitzada, vegeu Cartaleanu *et al.* (2007: 114, núm. 990): *Decât să mănânc mămăligă cu unt și să mă uit în pămînt mai bine pâine și sare și să mă uit la el ca la soare*. Així mateix, Cuceu (2008: 327, núm. 7342) es decanta per una variant que obvia la menja principal i se centra en el condiment: *Decât să înting în unt* [‘En lloc de sucari en mantega’] *și să mă uit în pămînt, mai bine să înting în sare* [‘sucari en sal’] *și să mă uit la soare*.

122. Segons la traducció proposada per la *Biblia didàctica* (Herrero 2006¹⁰ [1996]: 375), «Val més plat de verdura amb amor [‘] que vedell gras servit amb rancor». D’aquests versicles, se’n fa ressò Zanne (2003 [1899]: III, 608, núm. 8640) a l’article en qüestió.

ens ocupa i que, amb lleus variacions, recull Amades (1978: 75): *Val més pa i cebes amb amor, que gallines amb dolor*.¹²³ Efectivament, com el mateix autor explica per mitjà d'un altre refrany, *Quan un matrimoni s'estima, pot viure només amb pa i ceba* (Amades 1982³ [1951]: 1111); això no obstant, manta vegada el refranyer català n'elimina el bulb i roman amb el pa sol (o eixut):¹²⁴ *Val més pa amb amor que gallina amb dolor* (Parés 1999²: 332, núm. 1390); *Val més pa sol amb amor que pollastre amb dolor* (o amb rigor)¹²⁵ (Amades 1982³ [1951]: 1052; Parés 1999²: 333, núm. 1390); o *Més val pa eixut amb amor que gallines amb rumor* (Farnés 1997: VI, 706, núm. P112).

A continuació d'un parell de variants de la parèmia romanesa, Zanne remet a tres mots més (*Pâne*, *Sare* i *Unt*); heus-ne aquí els refranys que s'hi vinculen: *Pâne*, *^Δ*Maï bună e o bucată de pâine gôlă, în pace, de cât o mie de dulcețuri cu cêrtă*¹²⁶ ['Millor un rosegó de pa sol, en pau, que un miler de dolços amb baralla'] (2004 [1900]: IV, 53, núm. 9030) i **Pâne și sare* [/] *Și să te uîți la sóre* ['Pa i sal [/] I mira't el sol'] (IV, 54, núm. 9031); *Sare*, *^Δ*Maï bine să mănânc sare* [/] *Și să mẽ uît la sóre*, [/] *De cât unt* [/] *Și să mẽ uît la pămînt* ['Millor menjar sal [/] I mirar-me el sol, [/] Que mantega [/] I mirar-me el terra'] (IV, 106, núm. 9217); i *Unt*, ^Δ*De cât oïu întinge 'n unt* [/] *Și m'oïu uîtă în pămînt*, [/] *Maï bine oïu întinge 'n sare* [/] *Și mẽ voïu uîtă la sóre* ['En lloc de sucari de mantega [/], I mirar-me el terra, [/] Millor sucari en sal [/] I mirar-me el sol'] (IV, 160, núm. 9364). Arrodonim l'elenc amb un refrany equivalent (s. v. *Legumă*), a què al·ludeix el primer de la tirallonga (núm. 9030): *Maï bine legumă puțină și dragoste multă*¹²⁷ ['Millor poc llegum i molt amor'] (2004 [1899]: III, 591, núm. 8598).

No perdem, emperò, de vista la parèmia romanesa original (2003 [1899]: III, 607, núm. 8640), per a la qual Zanne espigola quatre equivalents en d'altres llengües; ens referim, a part del català, al francès *Mieux vaut en paix un oeuf, qu'en guerre un boeuf*;¹²⁸ al toscà *Più vale un pan con amore, che un cappone con dolore*;¹²⁹ i a l'alemany *Besser ein Gericht Kraut mit Liebe, als ein gemästeter Ochse mit Hass* ['Millor un plat de col amb amor, que un bou engreixat amb odi'];¹³⁰ als quals no considerem balder afegir, pel nostre compte, el portuguès *Mais vale pedaço de pão com amor que galinha com dor* (Machado 2011⁴ [1996]: 298), el gallec *Máis vale pan con amor que galiña con dor* (Ferro 1995: 465, núm. 8449), i el castellà *Más vale pedazos de pan con amor que gallina con dolor* (Kleiser 1995 [1953]: 562, núm. 49.179).

123. Amb la glossa: «Hom creu que menjant només pa i cebes l'home pot sostenir-se».

124. Al *DCVB* (s. v. *ceba*) és justament al contrari: *Val més cebes amb amor que gallines amb dolor*; amb l'apunt: «es diu per a elogiar la felicitat dels pobres que s'estimen i no tenen abició».

125. A Parés, amb l'apunt: «És millor viure feliç i pobre que ric i desgraciat».

126. Els equivalents proposats en d'altres realitats lingüístiques contemplen el francès, el toscà, l'alemany i el danès. Pel que fa als dos primers, coincideixen amb els recollits a propòsit de la parèmia de referència (2003 [1899]: III, 607, núm. 8640).

127. A Pann (1982 [1847]: 215), en una formulació que respecta l'actual grafia: *Mai bine legumă puțină și dragoste multă*.

128. Vegeu-ne la corresponent fitxa, sense coma entre hemistiquis, al *RM*.

129. Així mateix, a Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 329, núm. VI.9.2.6.9.b.; 451, núm. IX.7.3.12).

130. A Wander (1867-1880: s. v. *Kraut*, núm. 8), *Besser ein gericht kraut mit liebe, denn ein gemäster Ochs mit hass*.

3.14. NO DIGAS : BLAT, QUE NO SIA AL SAC Y ENCARA BÈN LLIGAD¹³¹ (Prov. Catal.)

*^Δ*Să nu prinđi pesce înaintea sacului* (Zanne 2004 [1900]: IV, 582, núm. 10664)

Să nu prinzi pește înaintea sacului (Muntean 1967: 341, núm. 6629)

[‘No agafis peix abans de(parar e)l sac’]

Sens dubte ens trobem davant d’un dels refranys més coneguts, sense diferències geogràfiques, de cap a cap de les terres on ens entenem dient-nos «Bon dia!». Així, al *Diccionari català-valencià-balear* el trobem documentat per informants del Principat de Catalunya,^[132] del País Valencià^[133] i les Illes,^[134] i l’estudi del *Top ten* confirma que és un refrany conegut arreu del territori de parla catalana. (Pàmies i Palou 2012²: 19)

Vet aquí el tercer refrany més votat a l’enquesta digital *El ‘top ten’ dels refranys catalans*,¹³⁵ i el trenta-novè (d’un total de 497) a l’enquesta també digital *Els refranys més usuals de la llengua catalana*.¹³⁶ La seva popularitat fa que existeixi en múltiples variants;¹³⁷ així, a Amades (1982³ [1951]: 1055), *No diguis blat fins que el pa t’hagis menjat*; a Farnés (1993: II, 192, núm. B887), *No es pot dir blat que no sia al sac*; o, a Parés (1999²: 377, núm. 1800), *No diguis blat que no sigui al sac i [encara] ben lligat*; aquest darrer amb la glossa: «No es pot confiar en res que no sigui ben segur». En castellà, si bé no resulti tan habitual, existeix el refrany *No le llames trigo hasta que esté en el silo* (Kleiser 1995 [1953]: 152, núm. 13.803); i, en italià, de manera més genèrica, *Quando il grano è nei campi, è di Dio e dei Santi* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 63, núm. II.1.1.10.c.I.; 72, núm. II.2.1.6.5).

Per la seva banda, el refrany romanès, a semblança del català, ens aconsella no presumir de res abans d’hora, és a dir, fins que no ho tinguem ben aferrat, i remet a dues parèmies equivalents (s. v. *vîrșă* i s. v. *coș*): *^Δ*Să nu prinđi pesci înaintea vîrșei* [‘No agafis peix abans de (parar) la nansa’] (IV, 685, núm. 10964) i *^Δ*Să nu prinđi pesce (pesci) înaintea coșului*¹³⁸ [‘No agafis peix abans de (parar) la canastra’] (IV, 316, núm. 9903); la qual, al seu torn, ens en recorda una tercera (s. v. *mrejă*): *^Δ*Nu prinde pesce înaintea mreji* [‘No agafis peix abans de (parar) la xarxa’] (IV, 462, núm. 10322).

131. Traducció de Zanne: «Nu ăicea (sic) : grăunte de grău, până ce nu e în sac și încă bine legat» [‘No diguis: grans de blat, fins que no és al sac i encara ben lligat’].

132. *No es pot dir blat que no sigui al sac, i ben lligat*, localitzat al Vallès i a la Segarra; i *No diguis blat que no sigui al sac, i encara ben lligat*, variant recollida a Ripoll, Barcelona, el Pallars, l’Empordà i Tarragona (DCVB, s. v. *blat*).

133. *No digues blat que no el tingues al sac*, localitzat a Benassal; i *No digues blat que no estiga en lo sac, i ben lligat*, recollit a València (DCVB, s. v. *blat*).

134. *No diguis blat que no diguis sac, i encara fermanat*, espigolat a Menorca (DCVB, s. v. *blat*).

135. Coordinada per Victor Pàmies. Vegeu <<https://vpamies.dites.cat/p/top-ten-dels-refranys-catalans.html>>.

136. Vegeu la nota 61.

137. De les quals la més ufanosa probablement sigui aquesta: *Bernat, no li diguis blat que no sigui al sac, i encara ben lligat, i, així i tot, a un pagès una rata se li va menjar* (Amades 1990² [1935]: 23; amb coma després de *blat*, a Parés 1999²: 535, núm. 86).

138. En la grafia moderna, *Să nu prinzi pește înaintea coșului* (Cuceu 2008: 106, núm. 1872).

A títol complementari, Zanne arrodoneix l'article amb quatre equivalents en d'altres llengües: el català ja esmentat, dos més, en italià i en alemany, que, com els anteriors exemples romanesos, es mouen en l'àmbit de la pesca: *Non gridar pesci prima di avergli presi*¹³⁹ i *Man soll nicht rufen : Holt Fische ! ehe man sie hat !* ['No s'ha de cridar: porteu peixos! abans de tenir-los'];¹⁴⁰ i un darrer més genèric, en való de Lieja: *In 'fât mâie dire dank s'on n'l'a*¹⁴¹ ['No has de dir mai gràcies fins que no ho tens'].

3.15. OVELLA DE MÓLTS, LOS LLOBS SE LA MENJAN¹⁴² (*Prov. Catal.*)

**A fi cânele satului* (Zanne 1895: I, 385, núm. 1559)

*A fi cânele satului*¹⁴³

['Ser el gos del poble']

En aquest cas, la frase feta romanesa remet a un refrany català que espigolem, en diverses variants, tant a Amades (1982³ [1951]: 1033), Parés (1999²: 463, núm. 811) i al *DCVB* (s. v. *ovella*), *Ovella de molts, el llop se la menja*;¹⁴⁴ com a Farnés (1993: II, 165, núm. B756), *Bestiar de molts, el llop se'l menja*.¹⁴⁵ D'altra banda, en romanès, Zanne relaciona **A fi cânele satului* amb un altre fraseologisme i també amb un refrany: **A ședé a rămâne ca cânele niměnuî* ['Seure / romandre com el gos de ningú'] (I, 385, núm. 1558), que s'empra quan algú es veu privat d'ajuda, o quan, en el pitjor dels casos, és foragitat de tot arreu; i *Pe măgarul mă multora lupul îl mănâncă*¹⁴⁶ ['L'ase de molts el llop el menja'] (I, 542, núm. 2106).

L'article es completa amb equivalents parèmics en «provençal», *L'âne qui a deux maîtres la queue lui pèle*;¹⁴⁷ en llatí, *Communiter negligitur quod communiter possidetur* ['En comú es negligeix el que en comú es posseeix']; en bearnès (varietat del gascó), *Caà de dues cabanes* [/] *La coude qu'eu pen*; i en català, que no repetim (cfr. supra). Pel nos-

139. Parèmia que, més enllà de l'errori *averli* en comptes d'*averli*, no som capaços d'identificar en cap dels refranys italians de què disposem.

140. A Wander (1867-1880: s. v. *Fisch*, núm. 162), per exemple, *Man muss nicht eher »Fisch« rufen, bis man ihn hinter den Kiefern hat*.

141. Zanne poua el refrany de Dejardin (1891-1892²: II, 75-76, núm. 1843 [s. v. *merci*]).

142. Traducció de Zanne: «Óia multora, lupiî o mănâncă» ['L'ovella de molts, els llops la mengen'].

143. Adaptem el fraseologisme de Zanne, per al qual no hem reeixit de trobar cap altra font de referència, a l'actual grafia romanesa.

144. Al *DCVB*, amb la glossa: «significa que les coses que són del comú[,] o que no tenen una persona directament interessada a guardar-les, es perden fàcilment».

145. *Ovella de molts los llops se la menjan*, en la variant núm. 8 recollida per Farnés.

146. En l'actual grafia, *Pe măgarul mă multora, lupul îl mănâncă* (Cuceu 2008: 197, núm. 4073). Zanne, per cert, hi inclou equivalents en llatí (vegeu el següent paràgraf), alemany, francès i espanyol: *Es geht dir wie dem Esel, der dreien Brüdern diente*; *L'âne de la communauté est toujours le plus mal bête*; i *Asno de muchos, lobos le comen*.

147. Erròniament, Zanne etiqueta com a provençal la versió francesa del conegut refrany que, ara sí, oferim *comme il faut*: *L'ay qu'a doues mestres la quoue li pelo* (Millin 1808: 478); del qual Rey (2017: 120) en dona la variant *L'ase de dous mastre a la cô pelado*.

tre compte, hi sumem equivalents en portuguès i italià: *Asno de muitos lobos o comem* (Machado 2011⁴ [1996]: 103) i *L'asino del comune porta una grave soma*¹⁴⁸ (Schwammenthal / Straniero 1991: 47, núm. 490).

3.16. PEUS DEL AMO, FEMS Á LA TERRA¹⁴⁹ (Prov. Catal.)

AROM. **Ochîul nicuchirluî este cupria tu agru* (Zanne 2004 [1900]: IV, 624, núm. 10775)
Ochîul stăpânului este gunoîu în agru (câmp)
 ['L'ull de l'amo són fems al camp']

El refrany aromanès proposat per Zanne posa en relleu que la vigilància de l'amo¹⁵⁰ és la millor eina per tal que una empresa prosperi; cal, doncs, ocupar-se dels assumptes propis i no deixar-los en mans d'altri o descuidar-los. Precedeixen aquesta parèmia una sèrie d'equivalents romanesos, com ara: *Ochii stăpânului îngraşă calul*¹⁵¹ ['Els ulls de l'amo engreixen el cavall'] (620, núm. 10766), *Ochîul stăpânului e struna slugei*¹⁵² ['L'ull de l'amo és la regna del criat'] (623, núm. 10773) o *Urmele stăpânului iconomia casei*¹⁵³ ['Les petjades de l'amo(,) el benestar de la casa'] (624, núm. 10774).

Quant al català, Amades (1982³ [1951]: 1035), Farnés (1998: VII, 181, núm. P2066), Parés (1999²: 347, núm. 220) i el *DCVB* (s. v. *peu*) coincideixen en la variant *Peus de l'amo, fems a la terra*; acompanyada de la glossa «Si hi ha control, els treballadors fan més feina», en el cas de Parés.¹⁵⁴ A més, les cinc parèmies amb què Zanne acompanya el refrany català presenten formulacions ben semblants: en llatí, *Vestigia domini optimum stercus*¹⁵⁵ ['Les petjades de l'amo (són) el millor fem']; en francès, *Les pieds du maître*

148. A Arthaber (1929: 152, núm. 295), aquest refrany es rebla amb l'anglès *The common horse is worst shod*, així com amb els equivalents en llatí, alemany, francès i espanyol esmentats a la nota 146. Més tràgicament, Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 378, núm. VIII.4.1.2.f.) sentencien: *L'asino del comune muore sempre di fame*.

149. Traducció de Zanne: «Piciorul stăpânului îngraşă pămîntul» ['El peu de l'amo engreixa la terra']. Vegeu Gheorghe (1986: 292-293) per a un enfilall de trenta-dos equivalents romànics; a part d'aquest refrany català, s'hi esmenten parèmies en romanès (5), aromanès (4), llatí (4), francès (7), cors (1), italià (2), sicilià (1), logudorès (1), portuguès (3) i espanyol (3).

150. La importància de «l'ull de l'amo», és a dir, de la seva presència, que palesa la parèmia aromanesa, troba una formulació gairebé idèntica en el francès *L'œil du fermier vaut fumier* (Montreynaud *et al.* 1993: 22, núm. 271).

151. A Cuceu (2008: 295, núm. 6605), en l'actual grafia: *Ochii stăpânului îngraşă calul*. En italià, *L'occhio del padrone ingrassa il cavallo* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 93, núm. II.10.1.5; 572, núm. IX.26.8.7).

152. En una grafia més actualitzada, a Cartaleanu *et al.* (2007: 217, núm. 1947): *Ochiul stăpânului e struna slugii*.

153. A Cuceu (2008: 295, núm. 6608), en grafia moderna: *Urmele stăpânului, iconomia casei; iconomie* és un arcaisme per *economie*.

154. Al *DCVB* s'indica que «la presència de l'amo ajuda molt a fer prosperar el negoci».

155. Parèmia recollida per Peris (2001: 175, núm. 3059), el qual ens en proposa la següent variant: *Oculi et vestigia domini res agro saluberrimae* ['Els ulls i les petjades de l'amo són coses molt profitoses per al camp'] (124, núm. 2037).

engraissent les champs;¹⁵⁶ en toscà, *Il piè del padrone ingrassa il campo*;¹⁵⁷ en alemany, *Des Herren Fuss düngt den Acker wohl*¹⁵⁸ [‘El peu de l’amo adoba bé el camp’]; i en anglès, *The presence of the master is the profit of the field*.¹⁵⁹ Afegim-hi, per acabar-ho d’adobar, els respectius equivalents en portuguès i espanyol: *O pé do dono é estrume da herdade* (Machado 2011⁴ [1996]: 410) i *El pie del dueño, estiércol es para la heredad* (Kleiser 1995 [1953]: 732, núm. 63.816).

3.17. QUI NO VOL PÒLS QUE NO VAYA Á L’ERA¹⁶⁰ (Prov. Catal.)

AROM. *Carî di lupchî sê-aspari, nu’s façi picurar* (Zanne 2004 [1900]: V, 493, núm. 12507)
Care de lupî se sperie, nu se face pëcurar (cioban)
 [‘Qui del llop s’espanta, no es fa pastor’]

Refrany aromanès que l’autor vincula amb el romanès *Cuî îi-e frică de vînturî pë mare sã nu cãlëtorésã, [/] și cine sê teme dë brumã, vie sã nu sãdésã*¹⁶¹ [‘Qui té por dels vents que per mar no viatgi, [/] i qui té por del gebre que no planti vinya’] (Zanne 1895: I, 88, núm. 322); formulació que poua del *Liber Ecclesiastes* (XI, 4): *Qui observat ventum, non seminat, et, qui considerat nubes, numquam metet*.¹⁶² En català, a Farnés (1998: VII, 324, núm. P2729) espigolem la variant *Qui no vulga pols, que no vagi a l’era*; a Amades (1982³ [1951]: 1042) i Parés (1999²: 381, núm. 1969), *Qui no vulgui pols que no vagi a l’era*;¹⁶³ i al DCVB (s. v. *pols*), *Qui no vol pols, que no vaja a l’era*.¹⁶⁴ No ens estarem de dir que, precisament, aquest fou el refrany més votat a l’enquesta digital *El ‘top ten’ dels refranys catalans*.¹⁶⁵

Val la pena subratllar la singularitat de la formulació catalana, el sentit de la qual s’expressa diversament, és a dir, amb equivalents *ad sensum*, en d’altres llengües que

156. Vegeu al RM la fitxa *L’œil du fermier, vaut du fumier*.

157. Així mateix, a Boggione / Massobrio (2011 [2004]: 93, núm. II.10.1.5.e.).

158. A Wander (1867-1880: s. v. *Fuss*, núm. 19), *Der Fuss des Herrn düngt den Acker wohl*.

159. A Smith (1984³ [1935]: 517), *The master’s footsteps fattens the soil, and his foot the ground*.

160. Traducció de Zanne: «Cine nu vré (sã se umple de) praf, sã nu mérgã la arie» [‘Qui no vol (omplir-se de) pols, que no vagi a l’era’].

161. Vegeu també Zanne (1895: I, 55, núm. 209): *Cuî i-e frică de orî-ce nor nicî o cãlëtorie face* [‘Qui té por de tot núvol cap viatge no fa’].

162. És a dir, «Qui es fixa en el vent no sembla, i qui s’encanta mirant els núvols no cull» (Hertero 2006¹⁰ [1996]: 395).

163. Parés hi afegeix la següent glossa: «Quan es dona la cara s’ha d’estar a les conseqüències. Hi ha una altra interpretació: qui vulgui tranquil·litat, que no es busqui complicacions». A propòsit del mot *era*, recordem que «és l’esplanada empedrada o de sorra que hi ha davant de les masies on es feia la feina del batre per separar el gra de la palla. Aquest procés provocava una polseguera ben visible» (Pàmies / Palou 2012: 15).

164. Amb la següent glossa: «significa que per a evitar perills o molèsties cal allunyar-se de les ocasions de caure-hi o de sofrir-les».

165. Vegeu <<https://vpamies.dites.cat/p/top-ten-dels-refranys-catalans.html>>. Així mateix, l’esmentada parèmia obtingué el quaranta-sisè lloc (d’entre un total de 497 refranys) a l’enquesta digital *Els refranys més usuals de la llengua catalana* (vegeu la nota 61).

Zanne recull; així doncs, l'empolsegada del nostre refrany, per mor de la batuda, esdevé enfarinada en aquestes dues parèmies, en italià i en alemany: *Chi non vuole infarinarsi, non vada al molino*¹⁶⁶ i *Wer nicht bestauben will, bleib' aus der Mühle* ['Qui no es vulgui enfarinar [lit. empolsegar], que es mantingui lluny del molí?'].¹⁶⁷ En való de Lieja, en canvi, s'emfatitza la precaució de no acostar-se al sempre perillós foc: *L'ci qui n'vout nin broûler, qu'i n'vasse nin â feu*¹⁶⁸ ['Aquell que no vol cremar-se, que no vagi al foc'].

En darrer lloc, cloem l'apartat amb un nou equivalent *ad sensum*, ara de collita pròpia, i formulat en portuguès, castellà i italià, que reprèn el temor expressat al refrany romanès de l'inici: *Quem tem medo do mar não se embarque* (Machado 2011⁴ [1996]: 552), *Quien teme el peligro, no vaya a la mar* (RM) i *Chi teme acqua e vento, non si metta in mare* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 455, núm. IX.8.6.13).

3.18. QUI S' FA OVELLA, L' LLOB SE LA MENJA¹⁶⁹ (Prov. Catal.)

*^Δ*Cine se face ôie îl mănâncă lupii* (Zanne 1895: I, 568, núm. 2200)

Cine se face oaie, îl mănâncă lupii (Botezatu / Hâncu 2003³: 33)

['Qui es fa ovella, el mengem els llops']

Qui és massa bon jan acaba veient com, indefectiblement, els altres se n'aprofiten tant com poden; vet aquí el sentit d'un refrany que, en romanès, Zanne acompanya de dues variants:¹⁷⁰ *Cine se face oaie, îl mănâncă lupul* ['el menja el llop'] (Cuceu 2008: 229, núm. 4917) i *Pe cel ce* ['El que'] *se face oaie îl mănâncă lupii* (Hințescu 1985: 132, núm. 2254); així com d'un equivalent formulat en les varietats d'Ístria i Macedònia: *Car-le se face oia, lupu 'l poidaé* ['menja'].

Pel que fa a les fonts catalanes de referència, tant Amades (1982³ [1951]: 1034), com Farnés (1997: VI, 670, núm. O629) i Parés (1999²: 464, núm. 838) coincideixen a incloure-hi un únic depredador: *Qui es fa ovella, el llop se 'l menja*; un refrany el coneixement i l'ús del qual es troben en clar retrocés, com demostren els resultats de l'enquesta digital *Els refranys més usuals de la llengua catalana*,¹⁷¹ en què la variant *A qui es fa ovella, el llop se 'l menja* va ocupar el lloc 475 d'un total de 497 refranys.

A part de amb l'equivalent català, Zanne agermana la parèmia romanesa amb el francès *Qui se fait brebis, le loup le ravit*¹⁷² i l'alemany *Wer sich zum Schaf macht, den fres-*

166. La variant més habitual d'aquest refrany és *Chi va al mulino, s'infarina* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 277, núm. VI.1.5.5.1.).

167. A Wander (1867-1880: s. v. *Mühle*, núm. 92), *Wer in die Mühle gehet, der wird bestaubt*.

168. Zanne espigola el refrany a Dejardin (1891-1892²: I, 371, núm. 1292 [s. v. *feu*]).

169. Traducció de Zanne: «Cine se face ôie, lupul îl mănâncă» ['Qui es fa ovella, el llop el menja'].

170. Citem aquestes variants a partir de dues fonts, Cuceu i Hințescu, respectivament, els quals presenten una ortografia més actualitzada que no pas Zanne. D'altra banda, Hințescu ofereix un doble inici: *Pe cel ce* bescanviable per *Cine* ['Qui'].

171. Vegeu la nota 61.

172. A Lacotte (2014: 72), *Qui se fait brebis, le loup le mange*; refrany que Camps / Botet (2006b: 190, s. v. *loup*) consideren arcaic en francès, expliquen talment: «trop de gentillesse nuit»; i relacionen precisament amb la parèmia catalana *Qui es fa ovella, el llop se 'l menja*.

sen die Wölfe [‘Qui es fa ovella, la mengen els llops’].¹⁷³ Per ampliar-ne l’enfilall, hi incorporem el portuguès *Quem ovelha se faz o lobo o come* (Machado 2011⁴ [1996]: 535), el gallec *Faite ovella e comerate o lobo* (Ferro 1995: 133, núm. 1627), el castellà *A quien se hace oveja, lobos se lo comen* (Kleiser 1995 [1953]: 84, núm. 7.586), l’italià *Chi pecora si fa, lupo la mangia* (Boggione / Massobrio 2011 [2004]: 457, núm. IX.8.7.22.h.) i el cors *Chi agnellu si face u lupu u si manghja* (Colonna / Colonna 1996: 23, 84 i 217). Finalment, no serà sobrer apuntar que els anteriors refranys compten amb un equivalent *ad sensum* tant o més recurrent; ens referim al quixotesc *Haceos miel, y comeros han moscas*¹⁷⁴ (II, Cap. 49), que, d’habitud, els traductors italians traslladen per mitjà del ja esmentat refrany italià *Chi pecora si fa, lupo la mangia*.¹⁷⁵

4. A TALL DE CONCLUSIÓ

En el nostre afany per espigolar les parèmies catalanes contingudes a la monumental obra de Zanne *Proverbele românilor*, hem desvelat un esplet d’informacions annexes als nostres refranys, gràcies al fet que, en cada article, aquests es vinculen, primerament, a una parèmia romanesa, o aromanesa, de referència (a voltes, acompanyada de variants, glosses, citacions literàries o remissions a d’altres parèmies de l’obra), i, en segon lloc, a equivalents parèmics en d’altres llengües o varietats, que no farà nosa detallar numèricament a fi de palesar la vàlua d’aquestes clarícies: francès (14 parèmies), alemany (11), italià (7), anglès (6), llatí (5), gascó bearnès, toscà (3), espanyol, llenguadocià, provençal,¹⁷⁶ való (2), alamànic suís, gascó, grec clàssic, llombard, neerlandès, suec i turc (1). Un total, doncs, de divuit realitats lingüístiques diferents (sense comptar-hi ni el català ni el romanès/aromanès), que aporten un fructífer arreplec de seixanta-quatre equivalents parèmics (tots ells esmentats al llarg del nostre treball). Així mateix, si tenim en compte que a voltes diferents equivalents parèmics empen referents diversos tot i expressar un mateix sentit, la tasca d’identificar-los, saltironant d’una llengua a una altra, podria esde-

173. A Wander (1867-1880: s. v. *Schaf*, núm. 308), *Wer sich zum Schaaff macht, den zerreißen (fressen) die Wölff*.

174. També present a II, Cap. 43 amb *paperos* en lloc de *comeros*. Vegeu Fontana (2014: 217-220).

175. Vegeu Fontana (2019) per a les traduccions romàniques (concretament, al portuguès, al gallec, a l’asturià, al català, al francès, a l’italià i al romanès) de l’esmentat refrany quixotesc i la seva variant (vegeu la nota anterior). En aquest sentit, resulta significatiu que Arthaber (1929: 522, núm. 1036) vinculi l’italià *Chi pecora si fa, lupo la mangia*, entre d’altres, amb les parèmies francesa i alemanya recollides per Zanne, però també amb l’espanyol *A quien se hace de miel las moscas le comen*, malgrat que, en aquesta llengua, la mateixa idea es pugui formular igualment mitjançant el duet *oveja-lobo* (vegeu Kleiser 1995 [1953]: 84, núm. 7.586).

176. El suposat refrany provençal (Zanne 1895: I, 386, núm. 1559), l’incloem al francès. Vegeu la nota 147.

venir d'allò més revessa;¹⁷⁷ per això mateix, els equivalents que salpebren l'obra resulten d'allò més pertinents.

D'altra banda, és ben cert que tot bon cavaller cau, i Zanne no n'és pas una excepció;¹⁷⁸ consideració ben lògica si parem esment al gavadal de dades que havia de gestionar i posar en solfa, en una època, al tombant dels segles XIX i XX, en què, no ho oblidem, no es podia beneficiar de cap mena d'ajuda informàtica. Així doncs, l'ingent corpus que manejava i les dimensions de l'obra redactada fan que no sigui sistemàtic a l'hora de relacionar parèmies o mots clau; ben sovint, en efecte, uns refranys o mots clau remetent a d'altres però, dissortadament, aquests segons no recorden els primers; així mateix, els equivalents parèmics en d'altres llengües poques vegades coincideixen, encara que les parèmies de referència siguin sinònimes (vegeu 3.3., 3.4. o 3.11.).

Per més que *Proverbele românilor* representi un tresor paremiogràfic, avui, afortunadament, a l'abast de tots gràcies a l'edició facsímil publicada entre 2003 i 2004, convé, tanmateix, reconèixer l'immens profit que representaria per a la lingüística romanesa, i, per extensió, romànica, i també europea, una reedició que n'actualitzés l'ortografia, en corregís els *lapsus calami*, en revisés tant les remissions a d'altres punts de l'obra com les citacions d'equivalents parèmics en d'altres llengües i, des d'un punt de vista teòric, n'examinés equivalències inexactes, com, per exemple, la que Zanne estableix entre un fraseologisme, *A fi cânele satuluï* ['Ser el gos del poble'], i un refrany, *Ovela de mólts, los llobs se la menjan* (vegeu 3.15.).

Per acabar, voldríem aclarir que l'estudi del català a *Proverbele românilor* no s'esgota, ni molt menys, amb el present article; de fet, esperem haver deixat la porta ben badada per a qui vulgui explorar un àmbit tan apassionant com el bibliogràfic (*doctores habet Ecclesia*); ens referim a l'engrescadora tasca d'encercar, en la bibliografia que Zanne ens proposa a l'inici de cada volum, la font de procedència exacta de cadascun dels divuit refranys aquí descrits.¹⁷⁹ De ben segur, un nou goig amb alegria.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMADES, Joan (1978): *L'escudella. La pipa*. Barcelona: Editorial Selecta-Catalònia.
 AMADES, Joan (1982³ [1951]): *Folklore de Catalunya. Cançoner*. Barcelona: Editorial Selecta.
 AMADES, Joan (1985 [1951]): *Refranyer català comentat*. Barcelona: Editorial Selecta.
 AMADES, Joan (1990² [1935]): *Refranys personals*. Barcelona: Editorial Selecta-Catalònia.

177. Pensem, per exemple, que, en francès, no existeix una formulació similar al català *El corb diu negre a la garsa*, sinó que aquesta llengua opta per *La pelle se moque du fourgon*; parèmia que ens permetria saltar al quixotesc *Dijo la sartén a la caldera: Quitate allá, ojinegra* (II, Cap. 67), i, a partir d'aquí, seguir-ne estiregassant el fil vers d'altres llengües.

178. Sense anar més lluny, vegeu a 3.3. la marca *Prov. Ital.* per a la parèmia *Calla tu, y callarè yo*.

179. Una informació que, de ben segur, ens permetria escatir el perquè de les marques *Prov. Valenc.* (a 3.5.) i *Prov. Val.* (a 3.13.).

- ARTHABER, Augusto (1929): *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali*. Milano: Ulrico Hoepli.
- BIOSCA, Mercè / CORNADÓ, Maria-Pau (2003): *El refranyer de Joan Viladot*. Lleida: Pagès Editors.
- BOGGIONE, Valter / MASSOBRIO, Lorenzo (2011 [2004]): *Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi. 30.000 detti raccolti nelle regioni italiane e tramandati dalle fonti letterarie*. Torino: UTET.
- BOTEZATU, Grigore / HÂNCU, Andrei (2003³): *Dicționar de proverbe și zicători românești*. București / Chișinău: Litera Internațional.
- CAMPS, Cristià / BOTET, Renat (2006a): *Diccionari català-francès d'expressions, locucions i refranys*. Canet: Trabucaire.
- CAMPS, Christian / BOTET, René (2006b): *Dictionnaire français-catalan d'expressions, locutions et proverbes*. Canet: Trabucaire.
- CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús / SEVILLA MUÑOZ, Julia (2016): *Las paremias castellanas del Seniloquium*. Biblioteca fraseológica y paremiológica. Serie «Repertorios» N.º 1. Centro Virtual Cervantes – Instituto Cervantes.
- CARTALEANU, Tatiana / COSOVAN, Olga / CARTALEANU, Elena (2007): *Dicționar de proverbe comentate*. Chișinău: Știința.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà (2004): «Los *Adagia* de Erasmo en español (Lorenzo Palmireno, 1560) y en portugués (Jerónimo Cardoso, 1570)», *Revista de Filología Española* LXXXIV, 1.º, 5-27.
- COLONNA D'ISTRIA, Robert / COLONNA D'ISTRIA, Jean (1996): *Pruverbii di Corsica*. Ajaccio: CRDP de Corse.
- CUCEU, Ion (2008): *Dicționarul proverbelor românești*. București / Chișinău: Litera Internațional.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de Borja (1978² [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
- DEJARDIN, Joseph (1891-1892²): *Dictionnaire des spots ou proverbes wallons*. Liège: Impr. H. Vaillant-Carmanne [2 vols.].
- ESPINAL, M. Teresa (2006 [2004]): *Diccionari de sinònims de frases fetes*. Barcelona / València: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions / Publicacions de la Universitat de València / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FARNÉS, Sebastià (1992-1999): *Paremiologia catalana comparada* (edició a cura de VIDAL ALCOVER, Jaume / SUNYER, Magí / SAVALL, Josep Lluís, amb la col·laboració de PUJOL, Josep M.) [8 vols.]. Barcelona: Columna.
- FERRO RUIBAL, Xesús (1995): *Refraneiro galego básico*. Vigo: Galaxia.
- FLONTA, Teodor (1992a): *Dicționar Englez-Francez-Român de proverbe echivalente*. București: Teora.
- FLONTA, Teodor (1992b): *Dicționar Englez-Spaniol-Portughez-Român de proverbe echivalente*. București: Teora.
- FONTANA, Joan / GARGALLO, José Enrique / PÀMIÉS, Víctor / UGARTE, Xus (2016): *Els refranys més usuals de la llengua catalana* (il·lustracions de Jordi Beltran). Barcelona: Llibres de l'Índex.

- FONTANA, Joan (2014): «*Algo va de Stan a Pedro. Parèmies populars a les traduccions romaneses integrals del Quijote*» (Tesi de doctorat). Universitat de Barcelona. Consultable en línia: <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/57803>>.
- FONTANA, Joan (2017): «*Algo va de Stan a Pedro. Paremias populares en las traducciones rumanas integrales del Quijote*», *Paremia* 26, 63-73. Consultable en línia: <https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/026/006_fontana-i-tous.pdf>.
- FONTANA, Joan (2019): «*Haceos miel, y comeros han moscas. Indagine romanza a proposito di un proverbio donchisciottesco*», dins BALAŞ, Oana-Dana / GEBĂILĂ, Anamaria / VOICU, Roxana (ed.): *Fraseologia e paremiologia: prospettive evolutive, pragmatica e concettualizzazione*. Riga: Edizioni Accademiche Italiane (Omniscryptum Group), 156-171.
- GHEORGHE, Gabriel (1986): *Proverbele româneşti şi proverbele lumii romanice*. Bucureşti: Editura Albatros.
- HERRERO, Josep (ed.) (2006¹⁰ [1996]): *La Bíblia didàctica*. Barcelona: Editorial Cruïlla.
- HINŢESCU, Iosef Carl (1985): *Proverbele românilor*. Timişoara: Editura Facla.
- HORACI FLAC, Quint (1927): *Sàtires i epístoles*, trad. de Llorenç Riber. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- KLEISER = MARTÍNEZ KLEISER, Luis (1995 [1953]): *Refranero general ideológico español*. Madrid: Real Academia Española.
- LACOTTE, Daniel (2014): *Les proverbes de nos grands-mères*. Paris: Éditions Points.
- MACHADO, José Pedro (2011⁴ [1996]): *O grande livro dos provérbios*. Alfragide: Casa das Letras.
- MILLIN DE GRANDMAISON, Aubin-Louis (1808): *Voyage dans les départemens du Midi de la France*. Paris: Éd. Tourneisen [Vol. III].
- MILLIO, Mariana (1999): *Dicţionar de proverbe, maxime şi zicători englez-român*. Bucureşti: Editura Elis.
- MISTRAL, Frédéric (1979 [1878-1886]): *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*. Édition du centenaire sous la direction de TUBY, Victor [2 vols.]. Genève / Paris: Slatkine / Édition de l'Unicorne.
- MONTREYNAUD, Florence / PIERRON, Agnès / SUZZONI, François (1993): *Dictionnaire de proverbes et dictons*. Paris: Le Robert.
- MUNTEAN, George (1967): *Proverbe româneşti*. Bucureşti: Editura Minerva.
- PÀMIES, Víctor / PALOU, Jordi (2012²): *Els 100 refranys més populars*. Valls: Cossetània Edicions.
- PANN, Anton (1982 [1847]): *Povestea vorbii*. Bucureşti: Editura Minerva.
- PARÉS i PUNTAS, Anna (1999²): *Tots els refranys catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- PCCD = PÀMIES, Víctor (2020): *Paremiologia catalana comparada digital*. Barcelona: Softcatalà. Recurs digital consultable en línia: <<https://pccd.dites.cat/>>.
- PERIS, Antoni (2001): *Diccionari de locucions i frases llatines*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- REY, Alain (2017): *Pierre qui roule n'amasse pas mousse (et autres proverbes illustrés par Grandville)*. Madrid: Bibliothèque nationale de France.
- RICHELMY, Tino (2006⁶): *Proverbi piemontesi*. Firenze: Giunti.

- RM = SEVILLA MUÑOZ, Julia / ZURDO RUIZ-AYÚCAR, María I. Teresa (dir.) (2009): *Refranero multilingüe*. Madrid: Instituto Cervantes (Centro Virtual Cervantes). Recurs digital consultable en línia: <<http://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/>>.
- SCHWAMENTHAL, Riccardo / STRANIERO, L. Michele (1991): *Dizionario dei proverbi italiani*. Milano: Rizzoli.
- SMITH, William George (1984³ [1935]): *The Oxford Dictionary of English Proverbs*. Oxford: Oxford University Press.
- STANCIU, Dumitru (2005): «Iuliu A. Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* [The proverbs of the Romanians from Romania, Bessarabia, Bukovina, Hungary, Istria and Macedonia] (București 2003)», *Proverbium* 22, 473-475 [ressenya sobre l'aparició de l'edició facsímil de l'obra de Zanne (1895-1903)].
- TOSI, Renzo (1993⁸ [1991]): *Dizionario delle sentenze latine e greche*. Milano: Rizzoli.
- WANDER, Karl Friedrich Wilhelm (1867-1880): *Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk*. Band 1-5. Leipzig: F. A. Brockhaus. Consultable en línia: <http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=Wander>.
- ZANNE, Iuliu A. (1895-1903 [2003-2004]): *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* [10 vols.]. București: Editura Librăriei Socecu & Comp. [Edició facsímil].

RESUM

Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia [‘Els refranys dels romanesos de Romania, Bessaràbia, Bucovina, Hongria, Ístria i Macedònia’] (1895-1903) de Iuliu A. Zanne (1855-1924), publicat en deu volums, és, encara avui, el refranyer de referència de la cultura romanesa. Així mateix, gràcies al gruix de ca. 47.330 parèmies en romanès (o en aromanès, meglenoromanès i istroromanès) i a les contínues remissions a equivalents parèmics en multitud d’altres llengües, esdevé una fita de la paremiografia europea.

L’objectiu d’aquest estudi és doble: en primer lloc, presentar, a grans trets, l’estructura general tant de l’obra com dels seus articles, i, segonament, analitzar la relació que Zanne estableix entre parèmies romaneses (en quatre casos, aromaneses) i catalanes, sense oblidar els vincles que l’autor assenyala amb equivalents parèmics en d’altres llengües.

PARAULES CLAU: Paremiologia, paremiografia, Iuliu A. Zanne, català, romanès.

ABSTRACT

Qui s' fa ovella, îl mănâncă lupii. Catalan proverbs in Iuliu A. Zanne's *Proverbele românilor* (1895-1903)

Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia (1895-1903), by Iuliu A. Zanne (1855-1924), published in ten volumes, even today provides a reference framework in Romanian culture for collections of proverbs. Moreover, thanks to its corpus of ca. 47,330 sayings in Romanian (or Aromanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian) and the repeated references to equivalents in so many other languages, it has become a milestone in the study of proverbs in Europe.

The aim of this study is twofold: first of all, to present, *grosso modo*, the general structure of Zanne's work and his articles, and, secondly, to analyse the connection he establishes between Romanian (in four cases, Aromanian) and Catalan proverbs, not forgetting the links the author points to with equivalent sayings in other languages.

KEY WORDS: study of proverbs (paroemiology), collection of proverbs (paroemiography), Iuliu A. Zanne, Catalan, Romanian.